

MINI KOMPENDIUM – SZLAKI TURYSTYCZNE na tle Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego

Szlak turystyczny – trasa wycieczkowa oznaczona specjalnymi symbolami wyznaczającymi jej przebieg i ułatwiającymi odnalezienie właściwej drogi.

Podział szlaków

Zarząd Główny PTTK wyróżnia następujące rodzaje szlaków ze względu na sposób przemieszczania się:

- [szlaki piesze](#) (górskie i nizinne)
- [szlaki rowerowe](#) (górskie i nizinne)
- [szlaki kajakowe](#)
- [szlaki jeździeckie](#) (górskie i nizinne)
- [szlaki narciarskie](#) (górskie i nizinne)

Nie jest to jedyny podział szlaków, np. ze względu na zwiedzane obiekty i charakter szlaki można podzielić na:

- szlaki historyczne
- [szlaki przyrodnicze](#)
- szlaki pielgrzymkowe
- inne szlaki turystyczne.

Ponadto pośród szlaków pieszych, oprócz podstawowych szlaków turystycznych, wyróżnia się szlaki spacerowe, szlaki dojściowe i [ścieżki dydaktyczne](#) (np. przyrodnicze, historyczne). Szlaki rowerowe nie są [drogami rowerowymi](#) w rozumieniu Ustawy "Prawo o ruchu drogowym".

Szlaki piesze

Szlaki turystyczne są znakowane w celu ułatwienia [turystom](#) dotarcia do najciekawszych miejsc regionu. Szlaki lądowe wykorzystują biegnące w terenie drogi i ścieżki, szlaki wodne przebiegają zaś przez spławne [akweny](#) i [cieki wodne](#). Ze względów historycznych większość szlaków w [Polsce](#) ma oznakowanie zgodne z instrukcją znakowania szlaków turystycznych [PTTK](#).

W Polsce na obszarze [parków narodowych](#) i [rezerwatów przyrody](#) są to zazwyczaj jedyne dopuszczalne trasy, po których mogą poruszać się turyści bez specjalnego zezwolenia.

Znakowanie

W [Polsce](#) ustalone jest oznaczanie szlaku pieszego za pomocą trzech przylegających do siebie poziomych pasków, umieszczanych na drzewach, murach, skałach itp. Dwa zewnętrzne paski są barwy białej, natomiast środkowy jest wypełniony dowolną inną niż biała (np. czarną, czerwoną, niebieską, zieloną czy żółtą farbą). Podstawowy znak ma wymiary 9×15 [cm](#). Znaki powinny być umieszczone w taki sposób, aby zachowana była widoczność kolejnego do przodu i do tyłu, nie rzadziej jednak niż co 50 m^[2].

Kolor, którym oznaczony jest szlak nie ma związku z trudnością szlaku dla turysty pieszego, w przeciwieństwie do oznaczeń [szlaków narciarskich](#) – gdzie kolor określa [stopień trudności trasy narciarskiej](#).

- szlak główny jest zawsze oznaczony kolorem czerwonym np. [Główny Szlak Beskidzki](#), [Główny Szlak Sudecki](#), [Główny Szlak Świętokrzyski](#), [Szlak Orlich Gniazd](#) na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej.

Szlak główny zwykle jest poprowadzony przez najbardziej spektakularne, a jednocześnie najciekawsze krajobrazowo i przyrodniczo miejsca danego regionu (w górach zwykle przez najwyższe kulminacje danego pasma). Na pewno nie obejmuje jednak wszystkich wartych zobaczenia atrakcji w danym regionie, gdyż jest to niemożliwe. Często do bardzo interesujących miejsc nie są poprowadzone w ogóle szlaki turystyczne.

Kolorem czerwonym oznaczone bywają też inne szlaki biegnące w danym terenie niekoniecznie będące szlakiem głównym.

- kolor niebieski wyznacza szlaki pokonujące duże odległości – dalekobieżne
- żółtym znakuje się krótkie szlaki łącznikowe, czasami też dojściowe
- zielony oznacza szlak doprowadzający do charakterystycznych miejsc
- kolor czarny wyznacza krótki szlak dojściowy.

Są to oznaczenia umowne, od których odchodzi się coraz częściej^[3].

Jakiegokolwiek prace znakarskie na terenie parków narodowych wykonuje [PTTK](#) w porozumieniu z dyrekcjami parków^[1], zaś poza parkami można spotkać zarówno szlaki znakowane przez PTTK, jak i szlaki znakowane przez inne instytucje (np. gminy, zarządy parków krajobrazowych itp.). Część szlaków znakowanych nie przez PTTK stosuje oznaczenia zgodne z PTTK, ale część stosuje swoje własne, nietypowe. Specyficzne oznakowanie posiadały [szlaki wolnościowe](#).

Znakowanym szlakom turystycznym może towarzyszyć odpowiednia [infrastruktura turystyczna](#): tablice z opisem szlaku, czasami przejścia itp., miejsca do odpoczynku i ochrony przed złymi warunkami atmosferycznymi, sztuczne ułatwienia, spotykane zwłaszcza na terenach wysokogórskich, w postaci schodów, poręczy, drabinek, klamr, łańcuchów itp.

Czechy i Słowacja

W Czechach i na Słowacji znakowanie szlaków pieszych jest prawie identyczne z polskim – dwa białe paski z kolorowym w środku. Różnice polegają na rozmiarach oznaczeń w terenie – są one węższe niż w Polsce; czasami także pomiędzy paskiem kolorowym, a białymi występuje niewielka przerwa. W Czechach na tablicach podawane są kilometry, natomiast na Słowacji, podobnie jak w Polsce, czasy przejść. W tych dwóch krajach nie występują szlaki turystyczne w kolorze czarnym.

Węgry

Również na Węgrzech główne szlaki turystyczne znakowane są dwoma białymi paskami i jednym kolorowym w środku (bez czarnego). Oprócz nich występują również inne symbole (w kolorze żółtym, czerwonym, niebieskim i zielonym), związane z charakterem i punktem docelowym danego odcinka - trójkąty (prowadzące na szczyt) i krzyżyki (łącznik). Krótsze szlaki, prowadzące do konkretnych miejsc, oznacza się symbolem kółka ([źródło](#) wody pitnej), litery L (ruiny zamków lub innych obiektów), kwadratów (miejscowość, miejsce noclegowe), *brzuszek* (jaskinia), niedomknięty okrąg (szlak zataczający koło). Wszystkie umieszczone są na białym tle.

Ścieżki edukacyjne i przyrodnicze znakuje się różnymi symbolami, m.in., podobnie jak w Polsce, poziomym paskiem na białym tle.

Na tablicach umieszczane są odległości w kilometrach.

Francja

We [Francji](#) szlakami turystycznymi opiekuje się Francuska Federacja Turystyki Pieszej (*FFRP*), a w Alzacji *Club Vosgien*. Rozróżnia się szlaki krajowe GR (*Grande Randonnée*) oznakowane przez dwa prostokąty biały u góry i czerwony na dole, ich odmianę *GR pays* oznakowaną żółto-czerwono i szlaki lokalne oznaczone żółtym prostokątem. Wyjątkiem są Wogezy, gdzie stosowane są różne znaki geometryczne. Niekiedy gminy i inne instytucje wyznaczają własne szlaki, oznakowane w sposób niestandardowy. System szlaków GR (oznakowany niemal identycznie) powstał także w Hiszpanii i Belgii.

Niemcy

W [Niemczech](#) nie ma standardowego systemu oznaczania i wszystko zależy od klubu obsługującego dany obszar. Gdzieniedzie oznakowanie przypomina czeskie czy polskie, w [Alpach Bawarskich](#) zazwyczaj są postawione jedynie tabliczki kierunkowe na rozejściach, a w [Odenwaldzie](#) oznaczenia przyjmują dowolną formę graficzną.

Inne kraje

W innych krajach Europy oznaczenia szlaków są bardzo różne – każdy kraj ma swoje własne regulacje.

W [Norwegii](#) nie ma kolorów szlaków – wszystkie oznaczane są czerwoną literą "T". Dodatkowo turyści często wznoszą na kamienne kopczyki, aby łatwiej było odnaleźć szlak w terenie.

W [Bułgarii](#) szlaki znakuje się w czterech kolorach (czerwony, żółty, zielony, niebieski) - na tablicach podaje się szacowane czasy przejść.

W [Rumunii](#) rejony górskie oznakowane są różnymi symbolami geometrycznymi (krzyż, koło, pionowe kreski) w trzech kolorach (żółty, niebieski i czerwony). Na tablicach umieszczone są czasy przejść lub (rzadziej) odległości.

W państwach byłej [Jugosławii](#) często symbolem szlaku jest białe kółko otoczone czerwonym paskiem. Na tablicach informacyjnych podaje się szacowane czasy przejść.

W [Szwajcarii](#) trwają prace nad ujednoczeniem systemu szlaków. Zwykłe szlaki piesze oznacza się żółtym rombem, szlaki górskie podobnie jak polskie szlaki czerwone (biało-czerwono-biały), szlaki alpejskie na biało-niebiesko-biało a szlaki zimowe różowymi tabliczkami.

Szeroko pojęta turystyka powoli staje się jedną z ważnych gałęzi gospodarki regionu Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego. Aby wizja ta mogła zostać zrealizowana, konieczne jest przede wszystkim podniesienie atrakcyjności turystycznej i edukacyjnej regionu oraz program promocji.

Ukierunkowanie i właściwe przestrzenne rozlokowanie ruchu turystycznego powinno być osiągnięte poprzez odpowiedni przebieg, rozmieszczenie, dostępność, atrakcyjność i właściwe oznakowanie szlaków turystycznych oraz zapewnienie pełnej i aktualnej informacji docierającej do każdego turysty.

Region powinien niezwłocznie przygotować swoją ofertę turystyczną (sieć szlaków, obiekty do zwiedzania, kursy edukacyjne itp.) i docierać z nią do każdego turysty poprzez sieć punktów informacji turystycznej i właściwe wydawnictwa, media itp. Należy się spodziewać, że rozwój infrastruktury turystycznej będzie się dokonywał głównie z inicjatywy prywatnych przedsiębiorców. Zatem obszar powinien więc przede wszystkim prowadzić działalność propagandową, rozwijać sieć szlaków i obiektów turystycznych na swoim terenie, ale winien również wspierać inicjatywę prywatną w gminach i miastach. Władze powinny także pomagać, w miarę swoich możliwości, mieszkańcom regionu w zdobywaniu dotacji i kredytów na inwestycje turystyczne, jak np. hotele, pensjonaty, kwatery prywatne, punkty gastronomiczne, pola namiotowe oraz czuwać, aby nie kolidowały one z ochroną przyrody. Należy także zadbać o infrastrukturę parkingową. Parkingi powinny być powiązane z siecią szlaków turystycznych, a jednocześnie rozbudowane o miejsca do biwakowania, miejsca zabawowe dla dzieci, szalety itp.

Przyjmuje się generalne założenie, że każda większa miejscowość będzie eksponować własne walory oraz oferować swoje atrakcje turystyczne. Z każdej takiej miejscowości powinien wychodzić szlak turystyczny (ścieżka edukacyjna) tworzący pętlę, dla krótszych wycieczek i łączący się z siecią szlaków obejmujących cały region- na dłuższe eskapady. Przyjmuje się też zasadę, że szlaki turystyczne w regionie dostępne będą dla wszystkich turystów. Wynajęcie przewodnika nie powinno być obowiązkowe, a zależne tylko od woli zwiedzającego. Szlaki turystyczne powinny być bardzo zróżnicowane i charakteryzować się wysokimi walorami edukacyjnymi. Należy też, oprócz różnej długości tras pieszych, przewidzieć szlaki rowerowe, konne (zarówno pod wierzch, jak i dla bryczek) i wodne. Szlaki powinny być opisane w przewodnikach i broszurach, które turyści będą otrzymywać przy zakupie karty wstępu do poszczególnych części regionu.

Obok elementów przyrodniczych, szlaki powinny uwzględniać elementy kulturowe (historyczne, etnograficzne i sakralne). W tym celu, poza ukazywaniem istniejących obiektów, powinny być wzbogacone w rekonstrukcje obiektów związanych z historią i ochroną regionu. W niektórych większych miejscowościach mogłyby powstać dodatkowe nieduże ośrodki edukacyjne.

CHARAKTERYSTYKA OBSZARU POJEZIERZA SUWALSKO-AUGUSTOWSKIEGO JAKO PODSTAWA DZIAŁAŃ PROMOCYJNYCH

Obszar działania LGR „Pojezierze Suwalsko-Augustowskie”, dla którego została przygotowana LSROR, obejmuje 17 gmin północnej części województwa podlaskiego w obrębie 4 powiatów:

1. suwalskiego – gminy: Suwałki, Jeleniewo, Szypliszki, Wiżajny, Raczki, Przerośl, Filipów
2. augustowskiego – gminy: Augustów, Nowinka, Płaska, Bargłów Kościelny, miasto Augustów
3. sejneńskiego – gminy: Sejny, Krasnopol, Puńsk, Giby
4. grajewskiego – gmina Rajgród

Specyfika, lokalizacja i dostępność komunikacyjna obszaru objętego LSROR LGR „Pojezierze Suwalsko-Augustowskie” oraz badaniami.

Ze względu na wyjątkowe bogactwo przyrodnicze i kulturowe obszaru objętego LSROR oraz wieloletnie tradycje, jeden z ważniejszych kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego stanowi turystyka. Podstawowym założeniem w rozwoju turystyki i procesie budowania produktów turystycznych jest spójność obszaru w ujęciu przestrzennym, historycznym i kulturowym oraz społeczno-gospodarczym. Obszar powinien być rozpoznawalny i posiadać dobrze identyfikowalną markę, stąd zostało przyjęte, aby na potrzeby rozwoju turystyki na obszarze działania Stowarzyszenia LGR „Pojezierze Suwalsko-Augustowskie” i LSROR wykorzystać funkcjonującą już markę **SUWALSZCZYŻNA**. Pokrywa się ona w większości z obszarem działania LGR, obejmując pod kątem administracyjnym powiaty: suwalski, sejneński i augustowski. Tereny wymienionych powiatów, jak również przylegające do tego obszaru miasto/gmina Rajgród (leżący na Pojezierzu Rajgrodzkim), łączy wspólne dziedzictwo historyczno-kulturowe, podobieństwa przyrodnicze, a w wielu aspektach wręcz jednorodność środowiska naturalnego oraz podobieństwo kierunków i perspektyw rozwoju przyjętych przez sąsiadujące ze sobą samorzady. W celu harmonijnego rozwoju oferty i produktów turystycznych oraz spójnej promocji, opisywany obszar zostanie ujęty w całości, bez eliminowania kilku gmin niebędących członkami LGR, a często bardzo istotnych pod kątem zasobów dla turystyki, położonych wewnątrz **SUWALSZCZYŻNY** i stanowiących jej integralną część. Potwierdzeniem takiego podejścia gwarantującego spójność obszarową jest fakt, że turysta podczas wypoczynku i rekreacji nie jest zainteresowany granicami administracyjnymi, najważniejsza dla niego jest atrakcyjność oferty, z której chce skorzystać.

Suwalszczyzna jest częścią administracyjną województwa podlaskiego oraz obszaru funkcjonalnego Zielone Płuca Polski i wchodzi w skład Euroregionu Niemen. Pod kątem administracyjnym położona jest głównie na obszarze trzech powiatów: suwalskiego, augustowskiego i sejneńskiego. Ze względu na obszar działania Stowarzyszenia LGR „Pojezierze Suwalsko-Augustowskie” i zasięg LSROR analizą zostaje objęty w niniejszym opracowaniu także teren miasta/gminy Rajgród – obszar Pojezierza Rajgrodzkiego - spójny

¹ Strona internetowa: www.lgr-pojezierze.eu .

z Suwalszczyzną pod kątem geograficzno-przyrodniczym i historyczno-kulturowym – aspektów bardzo istotnych dla rozwoju turystyki i promocji wizerunkowej obszaru.

Położenie regionu turystycznego Suwalszczyzny w geograficznym centrum Europy oraz w bezpośrednim sąsiedztwie trzech państw sprawia, iż spełnia ona istotną rolę w krajowym i międzynarodowym systemie komunikacyjnym.

Analiza walorów krajobrazowych Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego

Atrakcyjność turystyczna regionu i możliwość promocji bazuje często na walorach środowiska przyrodniczego, w tym w szczególności walorach krajobrazowych, które nie tylko interesują wybitnych koneserów, ale także zachwycają swym pięknem każdego turystę i pozostają na długo w pamięci. Czynnikiem pośrednim decydującym o wykorzystaniu tych walorów w rozwoju regionu jest m.in. dostępność komunikacyjna i obecność infrastruktury, szerokie wykorzystanie ciekawych narzędzi promocji i informacji oraz poziom usług turystycznych; rozwinięta i posiadająca ciekawą ofertę baza gastronomiczna i noclegowa; różnorodność ofert rekreacyjnych i kulturalnych.

Pojezierze Suwalsko-Augustowskie i Ziemia Sejneńska to obszar wyróżniający się w skali kraju ogromną różnorodnością przyrodniczą, krajobrazową i kulturowo-etniczną. Ziemie te stanowią cypel wysunięty najbardziej na północny-wschód, co decyduje o odrębności klimatycznej, charakteryzującej się surowym i kontynentalnym klimatem, co ma też niewątpliwy wpływ na odmienność przyrodniczą regionu oraz dostarcza ciekawych atrakcji krajobrazowych o każdej porze roku.

Region wyróżnia też niezwykle i mało przekształcony krajobraz, bogaty w formy geomorfologiczne ukształtowane przez najmłodsze zlodowacenie nazywane zlodowaceniem północnopolskim (Wisły). Dziełem wycofującego się około 14-12 tys. lat temu lodowca są liczne moreny czołowe (np. Góra Cisowa, Krzemieniucha), moreny martwego lodu (Góra Zamkowa w Szurpiłach), moreny spiętrzenia i wyciśnięcia (Amfiteatr Wodziłkowski, wzniesienia pod Daniłowcami), moreny denne (np. Pagórki Sejneńskie), zagłębienia wytopiskowe (zagłębienie Szeszupy), ozy (turtulski, bachnowski, w Szeszupce, Smolnikach, Berzniki, w Okrągłym), kemy (Góra Tabaczyna), rynny polodowcowe (dolina Czarnej

Hańczy od jeziora Hańcza do Turtula, dolina Szelmentki), głązowiska (Bachanowo, Łopuchowo, Rutka, Szeszupka) i pojedyncze o pokaźnych rozmiarach głązy (Pawłówka, Kruszki) oraz ogromne przestrzenie sandrowe usypane z przepłukanego żwiru i piasku tworzące sandr suwalski i Równinę Augustowską.

Niezwykłym urozmaiceniem krajobrazu są liczne rzeki i jeziora (o charakterze wytopiskowym bądź rynnowym), decydujące o możliwości rozwoju turystyki rekreacyjnej (plażowanie, rejsy statkami), żeglarstwa, kajakarstwa, wędkarstwa, czy pletwonurkowania. Spośród prawie 150 naturalnych zbiorników wodnych mamy tu jeziora bardzo duże, dla przykładu jezioro Wigry zajmuje obszar 2 115 ha (głębokość maksymalna 74 m) i należy do pierwszej dziesiątki największych jezior Polski. Przeciwwagą są malownicze wytopiskowe oczka wodne, których wielkość nie przekracza kilku hektarów. Inne jeziora z kolei charakteryzuje wielka głębina, jak np. najgłębsze w Polsce jezioro Hańcza (głębokość maks. 108,5 m). O atrakcyjności wód decyduje również jej jakość i dostępność. Wody tego regionu to wody czyste, niektóre pierwszej klasy czystości, np. Białe Wigierskie, Hańcza, Staw Wojciechowski, Białe Filipowskie, Długie Sejneńskie, Dmitrowo, Brożane. Większość zbiorników to jeziora eutroficzne, są tu jednak również wody α -mezotroficzne (Białe Wigierskie, Hańcza, Perty) i dystroficzne (tzw. suchary). Bardzo atrakcyjne są również zbiorniki wodne związane z kanałem Augustowskim, dorzeczem Rospudy, Czarnej Hańczy i Marychy oraz zespół jezior wigierskich i huciańskich, jeziora Suwalskiego Parku Krajobrazowego (szurpilskie, kleszczowickie, Jaczno, ciąg jezior na szlaku Szeszupy).

Należy również nadmienić, że w 1974 roku jezioro Hańcza, ze względu na swoją głębokość, zostało wpisane na listę Projektu Aqua UNESCO, a w 1975 r. jezioro Wigry zostało wpisane na listę najcenniejszych akwenów świata.

Atutem regionu jest duża lesistość. Największym kompleksem leśnym tego obszaru jest Puszcza Augustowska, licząca sobie wraz z przyległymi lasami Litwy i Białorusi, około 250 tys. ha powierzchni. W Puszczy Augustowskiej szczególnie dobrze zachowały się bory wilgotne i bory bagienne. Występują tu również grądy i olsy. Głównym ciekim płynącym przez puszcę jest rzeka Wołkuszanka uchodząca do Kanału Augustowskiego. Południowa część puszczy obejmuje dolinę rzeki Rospudy z jedynym w Polsce stanowiskiem rośliny miodokwiatu krzyżowego. Na obszarze Puszczy Augustowskiej lęgi odbywa przynajmniej 1% krajowej populacji bąka, błotniaka stawowego i łąkowego, bociana czarnego, głuszca, kraski, cietrzewia, dzięcioła biało-grzbietego, dzięcioła trójpalczastego, dzięcioła zielonosiwego, gadożera, kani rudej i czarnej, trzmiełojada, orlika krzykliwego, puchacza, włośchatki, żurawia i podgorzałki. Część kompleksu leśnego wchodzi w granice Wigierskiego

Parku Narodowego. Najcenniejsze siedliska i gatunki chronione są w rezerwach przyrody. Poza tym teren Puszczy Augustowskiej został włączony do europejskiego systemu obszarów Natura 2000.

Obszary Chronionego Krajobrazu – powiat suwalski

Obszar Chronionego Krajobrazu Dolina Rospudy o pow. 25 250 ha - ochrona i zachowanie doliny Rospudy odznaczającej się wysokim stopniem naturalności, z roślinnością torfowiskową zbiorowisk leśnych i nieleśnych.

Obszar Chronionego Krajobrazu Pojezierze Północnej Suwalszczyzny o pow. 39 510 ha - ochrona i zachowanie półnaturalnego krajobrazu Północnej Suwalszczyzny o urozmaiconej rzeźbie terenu, z licznymi jeziorami, kemami, ozami, i wzniesieniami morenowymi.

Obszar Chronionego Krajobrazu Puszcza i Jeziora Augustowskie o pow. 65 475 ha - ochrona i zachowanie jednego z największych i najcenniejszych pod względem przyrodniczym kompleksu leśnego Puszczy Augustowskiej oraz wartości kulturowych i historycznych Kanału Augustowskiego.

Obszar Chronionego Krajobrazu Dolina Błędzianki o pow. 3 550 ha - ochrona i zachowanie doliny Błędzianki wyróżniającej się naturalnym charakterem oraz wysokimi walorami krajobrazowymi.

Obszary Chronionego Krajobrazu – powiat sejneński

Obszar Chronionego Krajobrazu Pojezierze Sejneńskie (37 880 ha) – celem ochrony jest zachowanie różnorodności biologicznej siedlisk przyrodniczych związanych z urozmaiconą rzeźbą polodowcową Pojezierza Sejneńskiego, z licznymi jeziorami, kemami, ozami i wzgórzami morenowymi.

Obszar Chronionego Krajobrazu Puszcza i Jeziora Augustowskie (65 475 ha) - celem ochrony jest zachowanie różnorodności biologicznej siedlisk przyrodniczych kompleksu leśnego Puszczy Augustowskiej.

Obszary Chronionego Krajobrazu – powiat augustowski

Obszar Chronionego Krajobrazu "Dolina Biebrzy I" (32 635 ha) obejmuje fragment doliny rzeki Biebrzy wraz z dopływami. Chroni fragment doliny Biebrzy o naturalnym

charakterze, stanowiącej niejako strefę ochronną w górnej części Biebrzańskiego Parku Narodowego

Obszar Chronionego Krajobrazu "Dolina Rospudy" (25 250 ha) utworzony celem ochrony i zachowania doliny Rospudy odznaczającej się wysokim stopniem naturalności, z roślinnością torfowiskową zbiorowisk leśnych i nieleśnych.

Obszar Chronionego Krajobrazu "Jeziora Rajgrodzkie" (3 930 ha) utworzony celem ochrony i zachowania części Pojezierza Rajgrodzkiego o wysokich walorach przyrodniczych, krajobrazowych, kulturowych i wypoczynkowych.

Obszar Chronionego Krajobrazu "Puszcza i Jeziora Augustowskie" (65 475 ha) - utworzony celem ochrony i zachowania jednego z największych i najcenniejszych pod względem przyrodniczym kompleksu leśnego Puszczy Augustowskiej oraz wartości kulturowych i historycznych Kanału Augustowskiego².

² T. Świerubska, T. Krzywicki, Waloryzacja przyrodnicza obszaru Suwalszczyzny (...) dla potrzeb zintegrowanej sieci tras rowerowych Suwalszczyzny

Analiza walorów przyrodniczych Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego

Pojezierze Suwalsko-Augustowskie i Ziemia Sejneńska stanowią obszar przyrodniczy będący stykiem Europy Środkowej i Europy Wschodniej. Zaznacza się tu wyraźnie obecność gatunków północnego klimatu, pochodzących ze strefy borealnej i subarktycznej. Liczne są również relikty polodowcowe - gatunki, które przetrwały do dzisiaj w swoistym mikroklimacie od czasów zlodowacenia. Bogactwo florystyczne tych regionów jest również wynikiem bardzo urozmaiconej rzeźby terenu. Obecność licznych pagórków, zagłębień, rynnowych dolin, cieków i zbiorników wodnych sprawia, że na terenach tych występuje mozaika różnorodnych siedlisk. Występują tu gatunki związane z surowym klimatem północnym oraz gatunki ze znacznie cieplejszych obszarów Europy. Na bogactwo flory znaczny wpływ miało również ekstensywne rolnictwo, dzięki któremu zachowały się bardzo cenne typy siedlisk, jak np. roślinność ciepłolubnych muraw, czy ekstensywne wilgotne łąki, będące ostoją dla wielu rzadkich i ginących gatunków roślin i zwierząt. O dużej wartości flory regionu świadczy występowanie na tych terenach (szczególnie na obszarach chronionych) wielu gatunków rzadkich i chronionych. Najcenniejsze z nich to np.: storczyki (obuwik pospolity, lipiennika Loesela, tajęża jednostronna, ozorka zielona, żłobik koralowy), sasanka otwarta, skalnica torfowiskowa, rosiczka długolistna, chamedafne północna. W skali Polski, spośród cennych roślin występujących na tym obszarze można wymienić: brzozę niską, wierzbę lapońską, wełnianeczkę alpejską, turzycę strunową, żurawinę drobnolistkową, rdestnicę nitkowatą, kukułkę bałtycka, kukułkę Ruthego, wåtlika błotnego, wyblin jednolistny.

Mozaika środowisk towarzysząca ziemiom Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego i Ziemi Sejneńskiej charakteryzuje się przewagą gruntów rolnych, obecnością licznych jezior i zabagnień, co znacząco wpływa na obraz fauny tego terenu. Podobne jak w przypadku roślin wśród zwierząt spotykamy również gatunki reliktowe związane z ostatnim zlodowaceniem.

Na terenach tych stwierdzono występowanie ponad dwóch tysięcy gatunków zwierząt, spośród których najliczniejszą grupę reprezentują bezkręgowce, często relikty polodowcowe (motyl perłowiec tundrowy, skalnik arktyczny). Bardzo interesująca jest fauna, charakterystyczna dla głębokich, czystych i dobrze natlenionych zbiorników wodnych. W jeziorze Hańcza występują skorupiaki pochodzenia skandynawsko-bałtyckiego (m.in. *Pallasiola quadrispinosa* – relikty polodowcowy). Stwierdzono również jedyne w Polsce stanowisko widłonoga wód syberyjskich *Eurytemora gracilis*. Obok pospolitych gatunków ryb w wodach Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego i Ziemi Sejneńskiej można złowić sieję,

sielawę, stynkę, miętusa, a wodach Czarnej Hańczy i Marychy występuje pstrąg potokowy, strzebla potokowa i lipień. W Hańczy jedyne swoje jeziorne stanowisko mają bardzo rzadkie i chronione ryby głowacz białopłetwy i głowacz przegopłetwy.

Liczne, niewielkie zbiorniki śródpolne, tzw. oczka wodne są środowiskiem życia wielu gatunków bezkręgowców, m.in. pijawki lekarskiej. To także główne miejsca rozrodu dla 13 gatunków płazów.

Na odkrytych, nasłonecznionych skarpach licznie występują jaszczurki. W Puszczy Augustowskiej można natknąć się na żmiję zygzakowatą, a przy zbiornikach wodnych spotykany jest wąż zaskroniec.

Stwierdzono tu również obecność prawie 230 gatunków ptaków, w tym ponad 170 gatunków lęgowych (72% ptaków lęgowych w Polsce). Kluczowymi miejscami żerowania i ptasich lęgów jest rzeka Biebrza, Puszcza Augustowska, liczne zutrofizowane zbiorniki wodne otoczone pasem szuwaru oraz zabagnienia terenu. Przy tej grupie zwierząt warto wspomnieć o bocianie czarnym, głuszcu, cietrzewiu, orliku krzykliwym i grubodziobym, bieliku, puchacz, włośchatce, itd.

Żyje tu co najmniej 46 gatunków ssaków. Region ten szczególnie upodobał sobie bóbr europejski, którego naturalna populacja przetrwała na Sejneńszczyźnie. Gatunki borealne reprezentuje, m.in. zając bielak, łasica, gronostaj i ryś. Reliktem polodowcowym jest smużka. Pospolita jest zwierzyna płowa. Na bagnach i w większych kompleksach leśnych spotykany jest łoś, jeleni i wilk. Warto też wspomnieć o nietoperzach, a na szczególną uwagę zasługuje jedna z dwóch w Polsce kolonia rozrodcza nocka łydkowłosego. Ten rzadki i zagrożony wyginięciem nietoperz upodobał sobie strych drewnianego kościoła w Jeleniewie.

Najcenniejsze siedliska przyrodnicze, chronione i rzadkie gatunki roślin i zwierząt oraz unikalny polodowcowy krajobraz chronione są przepisami prawa:

- krajowego poprzez rozwinięty system obszarów chronionych, tj. parki narodowe (2), parki krajobrazowe (1), rezerваты przyrody (21), obszary chronionego krajobrazu (7), użytki ekologiczne,
- europejskiego w formie obszarów Natura 2000: (11), w tym 2 obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) i 9 specjalnych obszarów ochrony (SOO).

Obszary i obiekty przyrodnicze prawem chronione na terenie Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego

I. POWIAT SUWALSKI

Powierzchniowe formy ochrony przyrody powiatu suwalskiego:

Forma ochrony	Liczba	Pow. (w ha)	% pow. powiatu
Wigierski Park Narodowy	1	8 063,5	6,1%
Suwalski Park Krajobrazowy	1	6 284,0	4,8%
Rezerваты przyrody	5	371,3	0,9%
Obszary chronionego krajobrazu	4	59 040,0	45,2%
Użytki ekologiczne	11	827,1	0,06%
Ogółem		74 585,90	57,06%

Parki narodowe

Wigierski Park Narodowy (1989 r., 15 086 ha: wody 19,4%, lasy 60,8%). Otulina obejmuje 11283,81 ha powierzchni. Północną część parku tworzy morenowa wysoczyzna Pojezierza Wschodniosuwalskiego, południową – sandry Równiny Augustowskiej. O pięknie Parku stanowi wyraziście ukształtowana polodowcowa rzeźba terenu: pagórki kemowe i morenowe, obniżenia z dystroficznymi jeziorami, jeziora i lasy.

WPN leży w dorzeczu Czarnej Hańczy, dorzeczu Niemna. Charakterystyczną jego cechą jest ogromne bogactwo i różnorodność zbiorników i cieków wodnych. Znajdują się tu rzeki Czarna Hańcza, Kamionka, Wiatrołuża, duże jeziora: Wigry Pierty, Białe Wigierskie oraz małe zbiorniki wodne (w sumie 42) m.in. Muliczne, Okrągłe, Długie. Najważniejszym elementem Parku jest Jez. Wigry. Wigry zostały wpisane w 1975 r. na listę najcenniejszych akwenów świata. Osobliwością WPN są tzw. suchary (19) – płytkie, zarastające jeziora śródleśne koloru herbaty, o dużej ilości związków humusowych i bardzo małej zawartości węgla wapnia. Szata roślinna Parku to przede wszystkim zbiorowiska leśne (głównie bór mieszany sosnowo-świerkowy i świeży, grąd, ols) oraz zbiorowiska roślinności kserotermicznej i torfowiskowej.

W WPN 83 gatunki roślin objęte są ochroną ścisłą, a 15 gatunków objętych ochroną częściową. Stwierdzono tu 76 gatunków roślin z „Polskiej Czerwonej Księgi Roślin” i „Listy Roślin Zagrożonych i Rzadkich”. Z gatunków rośliny wymienianych w II i IV załączniku

Dyrektywy Siedliskowej (podlegające ochronie na terenie całej Unii Europejskiej) - stwierdzono występowanie 7 gatunków: rzepika szczeciniastego, aldrowandy pęcherzykowatej, storczyków - obuwika pospolitego i lipiennika Loesela, sasanki otwartej, skalnicy torfowiskowej i leńca bezpodkwiatkowego.

Zróżnicowana fauna obejmuje m. in. 43 gat. ssaków (bóbr, łoś, jeleń, sarna, dzik, wydra, wilk), rzadkie ptaki drapieżne (bielik, orlik krzykliwy, kania ruda), 30 gat. ryb, reliktowe gatunki motyli.

W Parku utworzono 14 stref ochrony ścisłej: "Wiatrołuża I", "Wiatrołuża II" i Wiatrołuża III, "Maniówka", "Wądołek", "Kamionka", "Czarna Hańcza", „Jezioro Długie Wigierskie”, „Suchar Wielki”, "Jezioro Białe Wigierskie", „Suche Bagno”, "Parowy", "Rezy" i "Wierchstaw". Obejmują one łącznie powierzchnię 6223,17 ha. Częściowo obszary te są dostępne są ze szlaków pieszych, mostów, wieży widokowej lub ścieżek edukacyjnych. Jednak penetracja turystyczna jest tu niemożliwa.

Parki Krajobrazowe

Suwalski Park Krajobrazowy powstał w 1976 r. jako pierwszy park krajobrazowy w Polsce. Jego powierzchnia wynosi 6 284 ha (w tym ok. 60% to użytki rolne, 24% lasy, 10 % wody, otulina 8617 ha).

Centralną i wschodnią część Parku stanowi zagłębienie Szeszupy, w zachodniej leży rynna najgłębszego w Polsce jeziora Hańcza (108,5 m) z przepływającą przez niego Czarną Hańczą. Część północną Parku zajmują malownicze jeziora kleszczewickie, tu też jest najwięcej lasów i największe deniwelacje terenu (nad Jez. Jaczno do 120 m). Ukształtowanie powierzchni SPK zawdzięcza najmłodszemu zlodowaceniowi. Zróżnicowanie morfologiczne terenu jest bardzo duże; wysokości bezwzględne dochodzą tu prawie do 300 m. W parku znajduje się wiele form lodowcowych: moreny czołowe (Cisowa Góra), kemy (formy kopulaste), ozy (oz turtulski), rynny lodowcowe, głazowiska (3 rezerваты), „wisząca” dolina.

Obszar Parku leży w najchłodniejszej (poza górami) strefie klimatycznej. Okres wegetacyjny wynosi tu ok. 180 dni, pokrywa śnieżna zalega średnio 100 dni, średnia temperatura roczna wynosi + 6 °C.

Cały obszar SPK należy do dorzecza Niemna poprzez Czarną Hańczę, płynącą bystro ku południowi krętą i wąską doliną oraz Szeszupę, płynącą spokojnie ku północnemu

wschodowi szeroką doliną. W SPK znajduje się 26 jezior. Największe to Hańcza (305 ha), Szurpiły (80,9 ha) i Jaczno (34 ha). Większość jezior ma genezę wytopiskową (jeziora kleszczewickie, Szurpiły, Jaczno, Kamendul). Niektóre zbiorniki są silnie zeutrofizowane i zarastające (Boczniel, gł. 3 m, Linówek). Najpiękniejsze to Jaczno, Kamendul, Kojle i Pierty oraz kompleks jezior szurpilskich. Florę SPK stanowi około 700 gatunków roślin naczyniowych, specyfiką Parku jest występowanie wielu gatunków borealnych i reliktowych oraz zbiorowisk kserotermicznych.

Rezerwaty na obszarze SPK: Jezioro Hańcza, Głazowisko Łopuchowskie, Głazowisko Bachanowo nad Czarną Hańczą, Rutka.

Rezerwaty przyrody

1. **Jezioro Hańcza** – najgłębsze jezioro w Polsce i na Niziu Środkowoeuropejskim (108,5 m), leżące w rymie lodowcowej (dł. 4,5 km, szer. maks. 1,2 km), wpisane na listę najcenniejszych akwenów świata; rezerwat od 1963 r., jezioro α -mezotroficzne, liczne głązy na brzegach;
2. **Głazowisko Łopuchowskie** – geologiczny, pow. 16,06 ha, utworzony w 1988 r., wielotysięczne skupiska głązów;
3. **Głazowisko Bachanowo** – geologiczny; pow. 0,98 ha; utworzony w 1972 r., skupisko głązów narzutowych o obwodzie do 1-2 m., w dolinie Czarnej Hańczy
4. **Rutka** – krajobrazowo-geologiczny, obejmuje rozległe głązowisko położone na powierzchni wysoczyzny morenowej, kompleks łukowato ułożonych moren spiętrzonych i moren wyciśnięcia, zwanych Amfiteatrem Wodziłkowskim oraz jezioro Linówek. Punkt widokowy na zagłębienie Szeszupy; pow. 49,06 ha.
5. **Cmentarzysko Jaćwingów** - rezerwat archeologiczny (4,62 ha), utworzony w 1959 r. w celu zachowania ze względów naukowych i dydaktycznych boru świeżego wraz z cmentarzyskiem kurhanowym użytkowanym w okresie od II do V wieku ery nowożytnej przez ludność tzw. kultury sudowskiej, utożsamianej z przodkami Jaćwingów.

Użytki ekologiczne

1. **Bagno Wiżajny** (3,1 ha) - torfowisko przejściowe z oczkiem wodnym
2. **Jeziro Marianka I i II** (2,64 ha, 2,17 ha) – ochrona jezior wraz z pasem zarośli i trzcin, ochrona miejsca występowania raka szlachetnego.
3. **Jeziro Łanowicze** (63,46 ha) - jezioro wraz z pasem zarośli i trzcin oraz 15-metrową strefą wokół jeziora, miejsce gniazdowania i lęgu wielu gatunków ptaków.
4. **Jeziro Kojle** (19,38 ha) - miejsce reintrodukcji troci jezirowej
5. **Jeziro Perty** (21,56 ha) - miejsce reintrodukcji troci jezirowej
6. **Jeziro Jeglówek** (20,58 ha) - miejsce reintrodukcji troci jezirowej
7. **Jeziro Szurpily** (89 ha) - miejsce reintrodukcji troci jezirowej
8. **Jeziro Purwin** – jezioro eutroficzne z torfowiskiem przejściowym z cennymi gatunkami roślin
9. **Jeziro Biale** – (130,37 ha) - - miejsce reintrodukcji troci jezirowej
10. **Jeziro Garbaś** (140,56 ha) - miejsce reintrodukcji troci jezirowej
11. **Jeziro Rospuda** (334 ha) - miejsce reintrodukcji troci jezirowej

Stanowiska dokumentacyjne

Szwajcaria – stanowisko położone w miejscowości Szwajcaria (w przedwojennej cegielni), chroni odkrywkę ukazującą warstwę osadów eemskich pochodzących z okresu ocieplenia tzw. interglacjału.

Pomniki przyrody

Pomnikiem przyrody jest obiekt chroniony prawnie, stanowiący twór przyrody żywej (pomnik **przyrody** ożywionej) lub nieożywionej (pomnik przyrody nieożywionej), bądź ich zespoły, charakteryzujące się niepowtarzalnymi wartościami naukowymi, krajobrazowymi, historyczno-pamiętkowymi, kulturowymi lub estetycznymi. Na terenie powiatu suwalskiego zaewidencjonowano 94 pomniki przyrody. Spośród tej liczby 41 pomników jest drzewami, 4 pomniki to grupa drzew, 2 pomniki to aleje, a 46 pomników to pomniki nieożywione będące głazami narzutowymi.

Obszary NATURA 2000

System obszarów Europejskiej Sieci Ekologicznej NATURA 2000 jest podstawą ochrony przyrody w Unii Europejskiej. Wypełnia ona zobowiązania Unii nałożone na państwa członkowskie przez konwencję z Rio de Janeiro. Jej podstawą są dwa akty prawne: tzw. Dyrektywa Ptasia z dnia 2 kwietnia 1979 r. i Dyrektywa Siedliskowa z 21 maja 1992 r. Pierwszym krokiem w ustanowieniu sieci było przyjęcie przez Unię w 1992 r. Dyrektywy Siedliskowej, która wraz z Dyrektywą Ptasią wyznacza wspólne ramy dla ochrony gatunków i siedlisk na obszarze Unii Europejskiej.

Obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) w powiecie suwalskim:

PLB200002 Puszcza Augustowska - 134 377,70 ha

Specjalne Obszary Ochrony siedlisk (SOO) w powiecie suwalskim:

PLH200001 Jeleniewo - 3 907 ha

PLH200003 Ostoja Suwalska - 6 349,51 ha

PLH200004 Ostoja Wigierska - 16 274 ha

PLH200005 Ostoja Augustowska - 107 068,7

PLH200016 Dolina Szeszupy - 1 701 ha

PLH200017 Torfowiska Gór Sudawskich – 98,5 ha

PLH200022 Dolina Górnej Rospudy – 4 070,70 ha

OBSZARY SPECJALNEJ OCHRONY PTAKÓW (OSO)

Puszcza Augustowska (PLB200002 - 134 377,70 ha) - ostoja obejmuje zwarty kompleks Puszczy Augustowskiej, leżącej na styku Równiny Augustowskiej i Kotliny Biebrzańskiej. Większość obszaru pokrywają lasy, głównie iglaste. Szczególnie dobrze zachowały się tu bory wilgotne i bory bagienne. Występują tu również grądy i olsy. Głównym ciekim płynącym przez puszcę jest rzeka Wołkuszanka uchodząca do Kanału Augustowskiego. Południowa część ostoi obejmuje Dolinę rzeki Rospudy z jedynym w Polsce stanowiskiem rośliny miodokwiatu krzyżowego. Jest to ostoja ptaków o randze europejskiej, w której odnotowano występowanie 40 gatunków ptaków wymienianych w Załączniku I Dyrektywy Siedliskowej. 18 gatunków znalazło się w Polskiej Czerwonej Księdze Zwierząt. Na obszarze ostoi lęgi odbywa przynajmniej 1% krajowej populacji: bąka, błotniaka stawowego i łąkowego, bociana czarnego, głuszca, kraski, cietrzewia, dzięcioła

białogrzbietego, dzięcioła trójpalczastego, dzięcioła zielonosiwego, gadożera, kani rudej i czarnej, trzmielojada, orlika krzykliwego, puchacza, włośchatki, żurawia i podgorzałki.

W obrębie obszaru znajduje się Wigierski Park Narodowy, rezerwat przyrody i Obszar Chronionego Krajobrazu Pojezierze Sejneńskie.

SPECJALNE OBSZARY OCHRONY (SOO)

Jeleniewo (PLH20001, 3 907 ha) – ostoja obejmuje obszar morenowych wzniesień pomiędzy polodowcową rynną Czarnej Hańczy a rynnowymi jeziorami Szelment Wielki i Szelment Mały. Głównym obiektem ochrony jest największa w Polsce kolonia lęgowa oraz żerowiska nietoperza nocka łydkowłosego, który został uznany za jeden z najrzadszych i najbardziej zagrożonych wymarciem gatunków nietoperzy w Europie. Nocek łydkowłosy jest nietoperzem związanym z krajobrazem otwartym, z dużą ilością zbiorników i cieków wodnych. Na strychu XIX-wiecznego kościoła w Jeleniewie znajduje się największa w Polsce kolonia lęgowych nocka łydkowłosego. Liczebność samic w kolonii określa się na 400-500 szt. Główne żerowiska tej populacji to jeziora Szelment Wielki i Szelment Mały oraz jeziora szurpilskie.

Ostoją Suwalską (PLH200003 - 6 349,51 ha) - ostoją obszarowo pokrywa się z Suwalskim Parkiem Krajobrazowym. Niezwykle urozmaicony obszar, stanowiący przykład młodego krajobrazu polodowcowego. Charakteryzuje się nieregularnym usytuowaniem moren czołowych i dennych, licznymi wałami ozów, głębokimi rynnami oraz dolinami rzek i jezior. Występuję w nim olbrzymia liczba głazów narzutowych. W granicach ostoi znalazło się kilkadziesiąt jezior, wśród nich najgłębsze polskie jezioro - Hańcza. Większość terenu ostoi pokrywają otwarte tereny polne i łąkowe, które są przeplecione niedużymi kompleksami leśnymi, bagiennymi, jeziorami i rzekami. Duża mozaika siedlisk sprzyja utrzymaniu bogactwa fauny i flory. Na terenie obszaru zidentyfikowano 13 siedlisk z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej oraz 2 gatunki roślin i 11 gatunków zwierząt z załącznika II tej dyrektywy.

Ostoją Wigierską (PLH200004, 16 274 ha) – w skład obszaru, znajdującego się w północnej części Puszczy Augustowskiej, włączono jezioro Wigry wraz z otaczającymi je terenami leśnymi, rolnymi, fragmentem doliny rzeki Czarna Hańcza oraz innymi jeziorami. Północny fragment ostoi ma bardzo ciekawą rzeźbę polodowcową. Występują tu strome

zbozcza moreny czołowej, ozy, kemy i wytopiskowe zagłębienia terenu, w całości lub częściowo wypełnione torfem. Część południowa ostoi jest bardziej płaska, bogata w źródłiska odprowadzające wodę do jeziora Wigry. Lasy noszą ślady przekształcenia przez człowieka. Obszar wyróżnia się szczególnym bogactwem przyrodniczym. Stwierdzono tu 19 siedlisk z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej oraz 21 gatunków zwierząt i 7 gatunków roślin znajdujących się w załączniku II tej dyrektywy. Ponadto występuje tu 39 gatunków ptaków wymienionych w załączniku I Dyrektywy Ptasiej.

Ostoja Augustowska (PLH200005, 107 068,7 ha) - jest dużym, zwartym kompleksem leśnym Puszczy Augustowskiej (lesistość terenu blisko 90%), w jej obszar nie wchodzi Wigierski Park Narodowy. Dominują tu bory sosnowe. Szczególnie dobrze zachowane są bagniste i wilgotne lasy iglaste, ze 180- letnimi drzewostanami sosnowymi na torfach i świerkowymi. Na terenie ostoi znajduje się wiele dystroficznych jezior z otaczającymi je torfowiskami. Rozległe obszary porośnięte są olszyną bagienną i płatami drzewostanów grądowych. Pozostałe tereny to głównie łąki kośne i pastwiska. Jest to ostoja wielu zagrożonych gatunków, przede wszystkim rysia i wilka, także wydry i bobra. Liczne stanowiska rzadkich i zagrożonych gatunków roślin naczyniowych, między innymi 6 gatunków z Załącznika II Dyrektywy Siedliskowej a także kilkunastu gatunków storczykowatych oraz jedyne w Polsce stanowisko podejrzona wigrinijskiego. Wraz z przyległymi obszarami leśnymi na Litwie i Białorusi Puszcza Augustowska tworzy jeden z największych zwartych kompleksów leśnych na nizinach środkowej Europy. Jest to również niezwykle ważny korytarz migracyjny dla leśnych gatunków flory i fauny Europy Środkowej i Wschodniej.

Dolina Szeszupy (PLH200016, 1 701 ha) – obszar obejmujący polodowcową dolinę rzeki Szeszupy oraz sąsiadujące z rzeką tereny ze znacznym nagromadzeniem polodowcowych form terenu – jezior wytopiskowych, kemów itp. Dolina Szeszupy odgrywa szczególną rolę dla ochrony rzek włosienicznikowych, lasów łągowych i torfowisk alkalicznych (Załącznik I Dyrektywy Siedliskowej). W granicach ostoi zachowała się nietypowa dla nizin populacja skrzypu olbrzymiego (gatunek górski). Doskonałym stanem zachowania charakteryzują się również mechowiska na torfowisku Rudawki, rozwijające się na silnie nachylonych zboczach. O wartości przyrodniczej mechowisk świadczy obecność dobrze zachowanych populacji dwóch gatunków: skalnicy torfowiskowej i lipiennika Loesela z Załącznika II "Dyrektywy Siedliskowej".

Dolina Szeszupy jest ponadto ostoją 22 gatunków roślin uwzględnionych na Czerwonej Liście Roślin i Grzybów Polski i/lub w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin.

Torfowiska Gór Sudawskich (PLH200017, 98,5 ha) - obszar składa się z siedmiu fragmentów, stanowiących wyspy środowiskowe w bardzo urozmaiconym geomorfologicznie i intensywnie rolniczo zagospodarowanym krajobrazie. Płaty te charakteryzują się obecnością gatunków związanych z torfowiskami alkalicznymi, w tym obecnością storczyków oraz innych roślin uważanych za kalcyfilne (jak kruszczyk błotny, dziewięciornik błotny i turzycza dwupienna). Występuje tu aż 20 gatunków z Czerwonej Listy Roślin i Polskiej Czerwonej Księgi, w tym te najrzadsze - jak turzycza strunowa, turzycza skąpokwiatowa, wełnianeczka alpejska, kukułka bałtycka, wierzba lapońska. Podstawową cechą torfowiska w Górach Sudawskich jest wyjątkowo obfite występowanie gatunków borealnych, w tym uważanych za relikty glacialne, jak wierzba lapońska, turzycza skąpokwiatowa czy wełnianeczka alpejska. Oprócz torfowisk przejściowych, w granicach tej niewielkiej ostoi znajduje się dziewięć innych typów siedlisk z Załącznika I Dyrektywy Siedliskowej. Na łące trzęślicowej koło Rowel zanotowano jedno z nielicznych w Polsce miejsce występowania niebielistki trwałej.

Dolina Górnej Rospudy (PLH200022, 4 070,70 ha) - obejmuje cenny pod względem przyrodniczym górny odcinek doliny rzeki Rospuda. Koryto rzeki na całym odcinku (około 35 km) ma charakter naturalny. W górnym biegu Rospuda przypomina rzekę górską o wartkim, szybkim nurcie, kamienistym dnie oraz o wysokich piaszczystych stromych brzegach. Na trasie od Jeziora Czarnego po wieś Raczki przepływa przez szereg malowniczych jezior rynnowych. Brzegi tych jezior są wysokie, porośnięte zbiorowiskami leśnymi (głównie grądy) bądź murawami, łąkami.

Górny bieg rzeki cechuje się dużym bogactwem siedlisk przyrodniczych, w tym rzadkich tj. torfowisk źródliskowych. Płaty roślinności torfowiskowej współwystępują z łąkami źródliskowymi oraz roślinnością szuwarową i łąkową. Dolina Górnej Rospudy (a przede wszystkim "Bagno Parchacz") stanowi jeden z istotnych obszarów występowania rzadkich i zagrożonych gatunków mokradłowych, w tym lipiennika losela *Liparis loeselii*, dla którego jest to jedyny obszar występowania w zachodniej części Suwalszczyzny. Górna i środkowa Rospuda, jako siedlisko przyrodnicze rzek ze zbiorowiskami włosieniczników jest ważnym obszarem dla zachowania zasobów tego siedliska na terenie Polski.

Inne cenne obiekty przyrodnicze nie objęte ochroną

STARE PARKI

1. **Stara Hańcza** - na pn. krańcu jeziora Hańcza zabytkowy park dworski z XIX w o pow. 13 ha z ruinami dworu, pomnikową aleją lipową i oraz pojedynczymi pomnikowymi drzewami (jesion wyniosły, grusza dzika, jabłoń). Ścieżka poznawcza „Drzewa i krzewy parku podworskiego” o dł. 1,5 km.
2. **Mieruniszki** - zabytkowy park dworski z XIX/XX w. o pow. 6 ha.
3. **Suwałki** –zabytkowy park miejski przy ul. Kościuszki o pow. 3 ha; z 1820 r. Rośnie tu m.in. dąb szypułkowy - tzw. Dąb Wolności, zasadzony w 1919 r. Ponadto w mieście można odnaleźć ponad 30 drzew - pomników przyrody.
4. **Koniecibór** - zabytkowy park dworski z XVIII/XIX w. o pow. 2,56 ha
5. **Dowspuda** - zabytkowy park pałacowy z XIX w. o pow 7,86 ha; pozostałości pałacu hrabiego Ludwika Paca (portyk, piwnice z zarysem murów, wieżyczka narożna) oraz parku pałacowego, w którym możemy zobaczyć pomnik przyrody – aleję lipową o dł. 500 m. Ścieżka edukacyjna „Park w Dowspudzie – natura i historia” wyposażona w tablice informacyjne.

GŁAZOWISKA (prócz trzech wymienionych wyżej rezerwatów)

1. **Rutka-Szeszupka** - dwa gładzowiska na tarasie nadzalewowym Czarnej Hańczy. Jedno o pow. 900 m² liczące ok. 1600 gładzów; drugie o powierzchni ok. 600 m² (jeden gładz o obw, 8,7 m);
2. **Podwysokie Jeleniewskie (Polko)** - na tarasie nadzalewowym Czarnej Hańczy, pow. 700 m² (obw. gładzów 1-2 m).
3. **Zarzeczce Jeleniewskie** - na tarasie nadzalewowym Czarnej Hańczy, pow. 625 m² (obw. gładzów 0,5-2 m).

FORMY GEOMORFOLOGICZNE

1. **Góra Rowelska** (298,1 m n.p.m.), najwyższe wzniesienie Suwalszczyzny.
2. **Stok Góry Rowelskiej** i leżące niżej dolina rowelską i dolina Marianki. Wieża widokowa z rozległym widokiem na dolinę rowelską;
3. **Turtul i okolice** – głęboka rynnowa dolina czarnej Hańczy z ozem turtulskim i bachanowskim oraz pradoliną rzeczną, tzw. „Wiszącą Doliną Gaciska” (SPK);
4. **Szurpily** - Góra Zamkowa- morena martwego lodu nadbudowana antropogenicznie (SPK);
5. **Góra Cisowa** („Suwalska Fudzijama”), 256,4 m n.p.m., morena czołowa. Punkt widokowy na rozległą panoramę zagłębienia Szeszupy (SPK);
6. **Amfiteatr Wodziłkowski** – amfiteatralnie ułożony kompleks moren spiętrzenia i wyciśnięcia w rezerwacie „Rutka” (SPK);
7. **Jegliniec** - odsłonięcie w ścianie żwirowni - osady wodnolodowcowe zaburzone glacitektonicznie;
8. **Góra Krzemieniucha** (289 m n.p.m.) - morena czołowa. Jedno z najwyższych wzniesień Suwalszczyzny.
9. **Góra Jesionowa** (251,2 m n.p.m.) - morena czołowa. wykorzystana pod wyciąg narciarski;
10. **Szwajcaria** – odsłonięcie na brzegu sztucznego jeziora powstałego po eksploatacji gliny; Interglacialne (międzylodowcowe) torfy eemskie mające ok. 100 000 lat. Stanowisko położone ok. 1 km na wschód od szosy Suwałki-Szypliszki, przy nieistniejącej cegielni.
11. **Jez. Pietronajć** (WPN), okrągłe, regularne jezioro, pozostałość po wytopieniu się pingo, formy istniejącej w okresie lodowcowym na przedpolu lądolodu (strefa peryglacialna, odpowiednik dzisiejszej tundry).

II. POWIAT SEJNEŃSKI

Powierzchniowe formy ochrony przyrody powiatu sejneńskiego:

Forma ochrony	Liczba	Pow. (ha)	% pow. powiatu
Wigierski Park Narodowy	1	5 181,4	6,05%
Rezerwaty przyrody	6	720,9	0,80%
Obszary chronionego krajobrazu	2	46 850,0	55,00%
Użytki ekologiczne		106,8	1,20%
Ogółem		52 859,1	63,05%

Parki Narodowe

Wigierski Park Narodowy – w części swojego obszaru obejmuje powiat sejneński (obszar opisany w rozdziale dotyczącym Powiatu Suwalskiego)

Rezerwaty przyrody

1. **Bobruczek (1961, 1,30 ha)** - jeziorko przy płn. krańcu J. Boksze; ochrona bobra europejskiego;
2. **Ostoja bobrów Marycha (1960, 207,85 ha)** – 3,5 km odcinek rzeki Marycha, nadrzeczne łąki i lasy; ochrona bobra europejskiego;
3. **Pomorze (1983, 20,50 ha)** – leśno-archeologiczny dla ochrony najstarszego drzewostanu Puszczy Augustowskiej (ponad 200-letni las sosnowy) oraz pozostałości dawnego grodziska.
4. **Tobolinka (1959, 4,62 ha)** – wodno-torfowiskowy, dla zachowania dwóch jeziorzek dystroficznych z pływającymi wysepkami torfowymi.
4. **Łempis (1983, 132,21 ha)** - zbiorowiska leśne, torfowiskowe i wodne z rzadkimi gatunkami roślin i zwierząt. Obejmuje trzy dystroficzne jeziorka, szuwary i otaczające lasy z przewagą sosny.
5. **Kukle (1983, 354,41 ha)** – torfowo-leśny, dla ochrony swoistych cech krajobrazu oraz naturalnych zbiorowisk leśnych, torfowiskowych i wodnych. Obejmuje 5- kilometrowy odcinek rzeki Marycha z jej doliną, dwa dystroficzne jeziorka „suchary”. Ostoja głuszca.

Użytki ekologiczne

Jezior Długie Sejneńskie (106, 8 ha) – chronione ze względu na reintrodukcję troci jeziorowej oraz występowanie i innych rzadkich gatunków ryb.

Stanowisko dokumentacyjne

Posejanka (2001) – moreny martwego lodu - rzadka formacja geologiczna w nieczynnej zwirowni. W ścianie wysokości 3-4 m widoczne nieregularnie ułożone głązy, głaziki, żwiry, piaski i glina

Pomniki przyrody

DRZEWA (POMNIKI PRZYRODY)

Gminy	Liczba pomników przyrody	Ważniejsze pomniki przyrody
Giby	24	Modrzew europejski - Nadleśnictwo Płaska, obręb Serwy Dąb szypułkowy - Nadleśnictwo Pomorze, leśnictwo - Giby
Krasnopol	16	Lipa drobnolistna - Smolany Modrzew europejski - Maćkowa Ruda, posesja prywatna
Puńsk	10	Klon pospolity - Widugiery
Sejny	26	Sosna pospolita - Nadleśnictwo Pomorze, leśnictwo Wigrzańce
Razem:	76	

GLĄZY NARZUTOWE (pomniki przyrody)

1. **Krejwiany** - głaz pamiątkowy poświęcony „nosicielowi ksiązek” Povilasowi Matulevičiusowi.
2. **Poluńce kolonia (1953)** - 3 głazy: I granitognejs szaro-różowy (wys. 1,1 m, obw. 5,6 m); II granitognejs szary (wys. 0,4 m, obw. 7,1 m); III gnejs szaro-różowy (o wys. 0,5 m, obw. 7,2 m).
3. **Taurosyzski** – 2 głazy I o wys. 1,5 m i obw. 13 m., II rozbity na 4 części
4. **Burbiszki** - głazy : I granitognejs różowy "Durna Maryna" (wys. 1,1, obw. 7,9 m) i gnejs ciemnoszary "Jurgakminis" (wys. 1,9 m, obw. 5,3 m).
5. **Jenorajście** - 3 głazy: I granitognejs (wys. 1 m, obw. 6,2 m); II granit jasnoszary (wys. 1,3 m, obw. 6,3 m) i III gnejs szaro-różowy (wys. 0,7 m, obw. 8,6 m).
6. **Krasnogruda** - granit różowy o wys. 1 m, i obw. 8,4 m
7. **Sztabinki** – dwa głazy: I gruboziarnisty różowy granit (wys. 1,2 m, obw.6 m); II granitognejs (wys,1,8 m i obw. 7 m);
8. **Świackie (1953)** - gnejs szaro-różowy o wys. 2 m, dł. 3,5 m i obw. 10 m; Na głazie krzyż metalowy.
9. **Leśnictwo Pomorze** – granit (wys. 1,5 m, obw. 6 m); Giby, oddz. 527 c.

Obszary NATURA 2000

OBSZARY SPECJALNEJ OCHRONY PTAKÓW (OSO)

Puszcza Augustowska (PLB200002 - 134 377,70 ha, obszar opisany w rozdziale „I. Ochrona przyrody w powiecie suwalskim”)

SPECJALNE OBSZARY OCHRONY (SOO)

Ostoja Augustowska (PLH200005, 107 068,7 ha, obszar opisany w rozdziale „I. Ochrona przyrody w powiecie suwalskim”)

Pojezierze Sejneńskie (PLH 200007, 13 630,9 ha) - główna część obszaru składa się z wydłużonego, biegnącego południkowo polodowcowego wąwozu, który jest obecnie doliną rzeki Kunisianki – dopływu Marychy. Dolina obejmuje polodowcowe jeziora rynnowe, torfowiska i ozy. Dominują tu tereny rolnicze, łąki, pastwiska, torfowiska i jeziora (w tym

jezioro Gaładuś). Lasy występują w większości w południowej części obszaru - części Puszczy Augustowskiej oraz w rejonie Torfowiska Krasna Gruda (Torfowisko Żagarskie) - jednego z większych i lepiej zachowanych torfowisk wysokich w północno-wschodniej Polsce. Ostoja o wyjątkowej wartości ze względu na występowanie rzadkich i zagrożonych ekosystemów wodnych, torfowiskowych i łąkowych oraz gatunków fauny i flory. Kluczowy obszar dla gatunków roślin, które występują tu w bardzo silnych populacjach (szczególnie lipiennik Losela). Niektóre z nich są relikdami polodowcowymi (lipiennik Losela, skalnica torfowiskowa, turzycza strunowa, wierzba lapońska, tłustosz pospolity). Spotykamy tu torfowiska niskie i wysokie typu bałtyckiego należące do klasy *Oxycocco-Sphagnetea* (Bagno Krasna Gruda i Bobrowe Bagno). Występują tu zarówno jeziora mezotroficzne bogate w wapń, jak i polihumotroficzne jeziora bez wapnia.

Inne cenne obiekty przyrodnicze nie objęte ochroną

STARE PARKI

1. **Dowiaciszki** – zabytkowy park dworski z XIX w o pow. 3 ha , z drewnianym dworkiem
2. **Szejpizski** – zabytkowy park dworski z XIX w o pow. 3,5 ha
3. **Klejwy** – zabytkowy park dworski z XIX w o pow. 5 ha
4. **Łumbie** – zabytkowy park dworski z XIX w o pow. 1 ha (na terenie szkoły podst.)
5. **Krasnogruda** – zabytkowy park dworski z 2 poł. XVIII w o pow.5,5 ha, ze starymi lipami, kasztanowcami, klonami i jesionami, siedziba Międzynarodowego Centrum Dialogu,
6. **Holny Mejera** – zabytkowy park dworski z XIX w o pow. 6,5 ha, jeden z najcenniejszych na Suwalszczyźnie, Starodrzew w wieku 100-200 lat (lipa, klon) oraz 300 letnie dęby.

III. POWIAT AUGUSTOWSKI

Obszary ochrony przyrody w pow. augustowskim:

Forma ochrony	Liczba	Pow. (ha)	% pow. powiatu
Parki narodowe (Wigierski i Biebrzański)	2	9 422,4	5,5%
Rezerваты przyrody	10	3 570,5	2,09 %
Obszary chronionego krajobrazu	4	101 380,0	59 %
Użytki ekologiczne	16	37,3	0,02%
Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe		83,2	0,05%
Ogółem		114 493,4	67,29 %

Parki Narodowe

Wigierski Park Narodowy – w części swojego obszaru obejmuje powiat **augustowski** (opis w rozdziale dotyczącym powiatu suwalskiego)

Biebrzański Park Narodowy (1993, 59 223 ha) jest największym parkiem narodowym w Polsce, a także największym i najbardziej naturalnym ekosystemem bagienno-torfowiskowym w Europie środkowej. Powierzchnia 59223 ha (lasy 15547 ha, grunty rolne - 18182 ha, bagna - 25494 ha). Powierzchnia otuliny - 66824 ha. W 1995 r. dolina Biebrzy została wpisana na listę siedlisk konwencji RAMSAR (obszarów mokradłowych o międzynarodowym znaczeniu) oraz została uznana przez organizację *BirdLife International* za ostoję ptaków o randze światowej. Park chroni rozległe, w niewielkim stopniu zmienione, dolinne torfowiska z unikalną różnorodnością gatunków roślin i zwierząt. Dla ptactwa wodno-błotnego dolina Biebrzy jest bardzo ważnym miejscem gniazdowania, żerowania i odpoczynku. W dolinie Biebrzy obserwowano 271 gatunków ptaków, w tym ponad 180 lęgowych. Zagęszczenie ptaków sięga 650 sztuk na 1 km². Występują tu gatunki rzadkie lub wymierające: orlik grubodzioby, orzeł przedni (1 para), gadożer (2 pary), biegus zmienny, dubelt, kropiatka, batalion, derkacz, rybitwa białoskrzydła, kraska. W BPN stwierdzono obecność 48 gatunków ssaków, m. in. 10 gatunków nietoperzy (w Twierdzy Osowiec obserwowano największe w Polsce północno-wschodniej skupiska zimujących nietoperzy). Istnieje tu duża populacja nornika północnego. Królem bagien biebrzańskich jest łoś. II wojnę przetrwało jedynie 18 sztuk, lecz dzięki ochronie w ciągu 20 lat, ich liczba wzrosła do 400-500 sztuk. Obecnie w BPN jest 500-600 łosi. Prócz bogatego świata zwierzęcego

w pradolinie Biebrzy zachowało się wiele rzadkich gatunków roślin, w tym relikty z epoki lodowcowej i borealne, związane z zimnym klimatem północnym.

W powiecie augustowskim znajduje się jedynie północna część basenu Biebrzy górnej (granica powiatu przebiega korytem rzeki), obejmująca dolinę rzeki i położone na niej torfowiska. Ta część BPN jest długa (ok. 35 km) i wąska (1 – 4 km). Wszystkie okoliczne wsie, nawet leżące w granicach doliny, są wyłączone z granic parku. Krawędzie, położonych na południu - Wysoczyzny Białostockiej i Wzgórz Sokólskich wznoszą się często na wysokość kilkunastu metrów (np. pod Nową Kamienną), dając możliwość obserwacji doliny i bagien.

Dyrekcja i administracja parku: Osowiec 3, 19-252 Osowiec, tel/fax 086 720620, 720621

Rezerваты przyrody

Jezioro Kalejty (1980 r., 740,7 ha) – wodno-torfowiskowo-leśny; obejmuje jezioro z otaczającym je świerkowo-sosnowym borem (150-160 lat), torfowisko wysokie i turzycowe z wieloma rzadkimi gatunkami roślin. Miejsce gniazdowania rzadkich ptaków drapieżnych.

Brzozowy Grąd (1963 r., 0,08 ha) - florystyczny; dla ochrony stanowiska obuwika pospolitego. Położony na wysepce na Jez. Studzienicznym.

Jezioro Kolno (1960 r., 269,3 ha) – ornitologiczny; chroni miejsca lęgowe ptaków wodnych, przede wszystkim łąbiedzia niemego. Obejmuje płytkie (1-2 m), zarastające jezioro, otaczający pas szuwarów i zespoły turzycowe.

Stara Ruda (1980 r., 83,15 ha) – leśno-torfowiskowy. Obejmuje źródliskowe obszary rz. Rudy z borem mieszanym torfowcowym ze świerkiem z domieszką sosny, modrzewia, brzozy, olszy, wierzby; bogate runo.

Glinki (1973 r., 1,65 ha) – florystyczny i leśny; dla ochrony pióropusznika strusiego.

Kozi Rynek” (1959 r., 146,6 ha) – leśny; rozległe lasy z roślinnością typową dla południowej części Puszczy, przede wszystkim olsów, łęgów jesionowo – olszowych i grądów.

Kuriańskie Bagno (1985 r. 1 713, 6 ha) – leśno-torfowiskowy, obszar bardzo zróżnicowany geomorfologicznie; różne typy borów i największe w Puszczy torfowisko wysokie ze skarłowaciałą sosną i brzozą.

Mały Borek (1959 r., 90,5 ha) – leśny, chroni naturalne bory świeże i wilgotne oraz torfowisko wysokie; miejsce łęgowe i tokowiska głuszca.

Starożyn (1960 r., 298,43 ha) - dobrze zachowany las mieszany leszczynowo – świerkowy oraz wilgotny bór sosnowy z turzycą kulistą (gatunek spotykany w tajdze) o charakterze borealnym.

Perkuć (1970 r., 209, 82 ha) – wodno-torfowiskowo-leśny, obejmuje lasy, torfowiska i J. Kruglak. Wyniesienia morenowe porasta sosnowo-świerkowy bór mieszany z bogatym runem; obniżenie zajmuje zarastające jezioro z roślinnością wodną.

Użytki ekologiczne

Na terenie powiatu augustowskiego znajduje się 16 użytków ekologicznych, większość z nich na terenie gminy wiejskiej Augustów (10), pozostałe znajdują się na terenie gmin: Bargłów Kościelny (4) i Sztabin (2).

Pomniki przyrody

Na terenie powiatu augustowskiego znajdują się 73 pomniki przyrody, a wśród nich pojedyncze drzewa i grupy drzew: wiekowe, potężnych rozmiarów lub o niespotykanym pokroju. Najwięcej pomników przyrody znajduje się na terenie gmin Augustów i Płaska.

Pomnikowe drzewa (przykłady):

Gmina Augustów:

Sosna pospolita (16 sztuk) obwody 220-250 cm, wys. 20-23 m

Sosna pospolita obwód 312 cm, wys. 28 m

Świerk pospolity obwód 260 cm, wys. 40 m

Gmina Bargłów Kościelny

Jałowiec pospolity obwód 66 cm, wys. 8 m

Jałowiec pospolity obwód 58 cm, wys. 8 m

Jesion wyniosły obwód 348 cm, wys. 21 m
Lipa drobnolistna obwód 345 cm, wys. 20 m

Gmina Nowinka

Dąb szypułkowy ok. 200 lat obwód 355 cm, wys. 25 m
Dąb szypułkowy ok. 200 lat obwód 450 cm, wys. 28 m
Sosny pospolite (3 sztuki) obwody 335, 280 i 275 cm, wys. 25 m
Dąb szypułkowy (3 sztuki) obwody 255, 370 i 272 cm, wys. odpowiednio 23, 20 i 22 m
Grupa drzew 4 cisów pospolitych wys. 2 m drzewa są skarłowaciałe,

Gmina Płaska

Sosna pospolita szablasto wykrzywiona
Dąb szypułkowy obwód 572 cm, wys. 28 m
Dwa świerki pospolite na wys. 3 m są zrosnięte w kształcie spirali tworząc jedną koronę
Grupa drzew 8 lip drobnolistnych obwody 163-318 cm, wys. 18-20 m
Dąb szypułkowy obwód 450 cm, wys. 23 m
Świerk pospolity obwód 348 cm, wys. 38 m
Sosna pospolita w kształcie liry obwód 310 cm, wys. 18 m
Dwie zrosnięte lipy drobnolistne o obwodach 232 i 246 cm, wys. 22 m
Grupa 50 drzew jałowców pospolitych o wys. 7 m

Gmina Sztabin

Dąb szypułkowy obwód 430 cm, wys. 27,5 m
Grupa drzew 6 jesionów wyniosłych i 2 dębów szypułkowych, obwody jesionów 223-263 cm, wys. 30-32 m, obwody dębów 362 i 353 cm, wys. 29 i 27 m
Brzoza brodawkowata obwód 250 cm, wys. 29 m

Głazy narzutowe (pomniki)

1. **Augustów** – przy Starej Poczcie pomnikowy głaz narzutowy z tablicą upamiętniającą budowniczych Kanału Augustowskiego „*W 150-lecie Kanału Augustowskiego jego budowniczym – mieszkańcy Augustowa, czerwiec 1973*”. Wys. 2,2 m, obw. 9,3 m.
2. **Kopiec** - 0,5 km na pd. od wsi. Głaz o wys. 1 m i obw. 10,5 m.
3. **Długie** –0,2 km od wsi, głaz przy drodze Długie-Balinka. Wys. 1,4 m, dł.3,2 m i obw. 9,5 m

Obszary NATURA 2000

Obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO):

1. PLB200002 Puszcza Augustowska - 134 377,70 ha
2. PLB200006 Ostoja Biebrzańska - 148 505,80 ha

Specjalne Obszary Ochrony siedlisk (SOO):

1. PLH200004 Ostoja Wigierska -16 274 ha
2. PLH200005 Ostoja Augustowska - 107 068,7
3. PLH200008 Dolina Biebrzy - 124 104,6 ha

OBSZARY SPECJALNEJ OCHRONY PTAKÓW (OSO)

Puszcza Augustowska (PLB200002 - 134 377,70 ha; obszar opisany w rozdziale „I. Ochrona przyrody w powiecie suwalskim”)

Ostoja Biebrzańska (PLB200006, 148 505,80 ha) - występuje tu co najmniej 36 gatunków ptaków z załącznika I Dyrektywy Ptasiej oraz 23 gatunki z Polskiej Czerwonej Księgi. Gniazduje tutaj około 170 gatunków ptaków. Jest to niezwykle ważna ostoja wielu gatunków ptaków, zwłaszcza wodno-błotnych i drapieżnych, które osiągają tu rekordowe liczebności. W okresie lęgowym obszar zasiedla powyżej 15% populacji krajowej następujących gatunków ptaków: czapla biała, dubelt, kulik wielki, orlik grubodzioby, orzełek włochaty, podróżniczek, sowa błotna i wodniczka.

SPECJALNE OBSZARY OCHRONY (SOO)

Ostoja Wigierska (PLH200004, 16 274 ha, obszar opisany w rozdziale „I. Ochrona przyrody w powiecie suwalskim”)

Ostoja Augustowska (PLH200005, 107 068,7 ha, obszar opisany w rozdziale „I. Ochrona przyrody w powiecie suwalskim”)

Dolina Biebrzy (PLH200008, 124 104,6 ha) - stanowi szerokie, płaskie obniżenie terenu wypełnione torfem, charakteryzujące się dużym zróżnicowaniem siedlisk. Dominującymi są siedliska mokradłowe: zalewane wodami rzecznyymi lub podtapiane wodami podziemnymi torfowiska niskie ze zbiorowiskami turzycowymi i turzycowo-mszystymi i torfowiska

porośnięte szuwarami właściwymi, bagienne olsy, okresowo zalewane przyrzeczne równiny madowe oraz odwodnione i zagospodarowane torfowiska ze zbiorowiskami łąkowymi. Naturalnymi zbiorowiskami roślinnymi doliny Biebrzy są zbiorowiska leśne: bory bagienne, bór bagienny mechowiskowy, olsy a także mszary i niektóre zbiorowiska szuwarowe. Dolina Biebrzy jest największym, prawie nie zmienionym kompleksem torfowisk dolinowych w Europie Środkowej i Zachodniej. Koryto rzeki Biebrzy z licznymi meandrami i starorzeczami w różnym stadium zarastania ma naturalny charakter. Rezultatem są rozległe, coroczne zalewy.

Inne cenne obiekty przyrodnicze nie objęte ochroną

STARE PARKI

Augustów – park (Rynek Zygmunta Augusta) z 1860 r., w parku 4 pomnikowe klony pospolite o wys. 15-18 m i obw.2,5-2,9 m. Przy Starej Poczcie pomnikowe drzewa (klon posp., jesion, brzoza brodawkowata), lipa drobnolistna zrosnięta z dwóch pni (obw. 3,1 m, wys. 24 m, pomnik przyr. od 1978 r.) oraz pomnikowy głaz narzutowy z tablicą upamiętniającą budowniczych Kanału Augustowskiego³.

Analiza walorów kulturowych Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego

W niniejszej części opracowania omówione zostały zasoby składające się na przestrzeń kulturową Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego oraz dokonano ich waloryzacji. Teren objęty opracowaniem zawiera się w granicach administracyjnych powiatów: augustowskiego, sejneńskiego, suwalskiego, powiatu grodzkiego Suwałki oraz gminy Rajgród w powiecie grajewskim.

Na krajobraz kulturowy Suwalszczyzny składają się wszystkie elementy przekształcone w wyniku działalności człowieka. Tworzą go zabytki budownictwa i architektury, układ urbanistyczny, zieleń przydrożna i parkowa, cmentarze, czyli wszystko to, co powstało w minionym czasie. Określenie Suwalszczyzna dla terenu obecnego woj. podlaskiego na północ od Biebrzy budzi wśród regionoznawców ciągle dyskusję. Omówienie jedynie

³ T. Świerubska, T. Krzywicki, Waloryzacja przyrodnicza obszaru Suwalszczyzny (...) dla potrzeb zintegrowanej sieci tras rowerowych Suwalszczyzny

zabytków byłoby uproszczonym i przez to niepełnym opracowaniem tego co tworzy przestrzeń kulturową regionu.

Widoczne we współczesnej przestrzeni Suwalszczyzny przekształcenia powstały w ciągu pięciu wieków. Przestrzeń pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego to tereny określane obecnie jako Suwalszczyzna; część regionoznawców dołącza do Suwalszczyzny, jako osobny obszar, Ziemię Augustowską, która była łącznikiem pomiędzy Podlasiem a dawnymi terenami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gwałtowne przemiany związane z ukształtowaniem się tej „małej ojczyzny” są charakterystyczne dla polskiego wschodniego pasa granicznego. Suwalszczyznę ukształtował stosunkowo krótki proces osadniczy, który ma swoje odbicie w krajobrazie kulturowym pogranicza polsko-litewsko-pruskiego.

I. Historia kształtowania się przestrzeni kulturowej Suwalszczyzny

Wpływów człowieka na krajobraz dzisiejszej Suwalszczyzny można doszukiwać się w zamierchłej historii tych ziem. Efekt oddziaływania prehistorycznych gospodarzy jest w zasadzie niezauważalny. Niewiele zachowało się również śladów świadczących o tak odległej ludzkiej działalności. Badania archeologiczne pozwoliły z pomroków dziejów przywołać lud należący do grupy kultur zachodniobałtyjskich, nazywani Jaćwingami. Przez wiele stuleci krążyły legendy o zaginionym ludzie, który zamieszkiwał pomiędzy Litwą a Prusami. Wyprawy zbrojne sprzymierzonych Polaków, Rusinów i Krzyżaków w końcu XIII wieku położyły kres istnienia Jaćwingów. Ludność rozproszyła się lub została uprowadzona przez zwycięzców. Jaćwingowie podzielili los wielu ludów, o których wiemy jedynie z wykopalisk archeologicznych.

O tereny zajmowane przez puszcę toczył się spór pomiędzy Państwem Zakonnym a Litwą. W roku 1422 zawarte zostało między dwoma wrogimi państwami porozumienie, w którym określono przebieg granicy. Ustalona wówczas granica przetrwała jako państwowa aż do roku 1939, pomimo zmian na politycznej mapie tej części Europy. Tak długie istnienie granicy państwowej miało i ciągle ma odbicie w krajobrazie kulturowym Mazur i Suwalszczyzny.

Zagospodarowanie terenów północnej Suwalszczyzny odbywało się więc za sprawą dwóch zgromadzeń zakonnych - kamedułów wigierskich i dominikanów sejneńskich, praktycznie aż do połowy XVIII wieku, kiedy z inicjatywy administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego przystąpiono do tworzenia sieci małych miasteczek w celu zwiększenia aktywności gospodarczej tych terenów. Na ziemi te ściągała ludność z katolickiego

polskiego Mazowsza i katolicka ludność z Litwy, ale również Mazurzy i Żydzi. Do końca XVIII wieku przybyli tutaj staroobrzędowcy, którzy zbiegli z Rosji przed prześladowaniami religijnymi. Powstała ogromna mozaika narodowa, językowa i religijna. To wszystko stapało się na określonej przestrzeni do wybuchu drugiej wojny światowej. Dopiero kataklizm wojenny i jego następstwa przyniósł zasadnicze zmiany w przestrzeni kulturowej tej ziemi. Dominującą rolę zaczęli odgrywać Polacy. Pomimo tych zmian, w zbiorowej, miejscowej świadomości utrwaliły się pewne elementy wyznaczające specyfikę i wyjątkowość tej „małej ojczyzny”.

Wartości niematerialne historycznego krajobrazu są istotnym elementem wpływającym na kształtowanie krajobrazu historycznego. Część z nich jest łatwiejsza do uchwycenia i wskazania. Do takich bardziej „mierzalnych” wartości należą, np.: rzemiosło i wytwórczość ludowa, język i gwary, tradycyjne zwyczaje i obrzędy ludowe. Bez wątpienia mają one wpływ (lub raczej miały one wpływ) na formowanie się historycznego krajobrazu. Trudniej jest wskazać takie związki z postaciami lub wydarzeniami historycznymi.

II Zasób walorów kulturowych Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego

1. Zasób zabytkowy miast Suwalszczyzny

1.1. Zasób zabytkowy Suwałk

Historyczne śródmieście Suwałk, z dobrze zachowanym dziewiętnastowiecznym układem przestrzennym i klasycystyczną zabudową głównej arterii komunikacyjnej miasta - ulicy Kościuszki oraz przylegającego do niej otoczenia Parku im. Konstytucji 3 Maja, należy do nielicznych tego typu zespołów w Polsce. Jednak w grupie stu kilkudziesięciu budynków, w których można wskazać związki stylowe z klasycyzmem, jedynie kilkanaście reprezentuje wysoki poziom architektoniczny. W obrębie historycznego śródmieścia skupiają się też budynki o najbogatszej historii, związane z ważnymi w historii miasta wydarzeniami i postaciami. Równie ciekawie, choć nie tak imponująco, przedstawia się zabudowa bocznych ulic starej części miasta, gdzie odnaleźć można pochodzące z przełomu XIX i XX stulecia oraz okresu międzywojennego, przykłady budownictwa małomiasteczkowego, zwłaszcza drewnianego. Historyczne i kulturowe nawarstwienia zabudowy stworzyły obecny kształt i architektoniczną oprawę miasta.

Już w pierwszej ćwierci XIX wieku wykształcił się układ przestrzenny typowej kamienicy suwalskiej. Jej układ wewnętrzny jest podłużny dwutraktowy, wyznaczony przez dwie ściany obwodowe oraz ścianę środkową zwaną również kominową. Trakty są przedzielone przez symetrycznie usytuowany przejazd bramny, z którą są połączone przez otwory drzwiowe. Klatka schodowa przylega do przejazdu bramnego. Początkowo klatki były otwarte do przejazdu. Z czasem zabudowywano je z uwagi na utrzymanie w budynku ciepła.

Budowę obiektów murowanych, ułatwiały złoża dobrej jakości gliny w sąsiedztwie Suwałk. Technika murarska pozostawiała jednak wiele do życzenia. Historyczne śródmieście Suwałk, z dobrze zachowanym dziewiętnastowiecznym układem przestrzennym i klasycystyczną zabudową głównej arterii komunikacyjnej miasta - ulicy Kościuszki oraz przylegającego do niej otoczenia Parku im. Konstytucji 3 Maja, należy do nielicznych tego typu zespołów w Polsce. Jednak w grupie stu kilkudziesięciu budynków, w których można wskazać związki stylowe z klasycyzmem, jedynie kilkanaście reprezentuje wysoki poziom architektoniczny. Wśród nich znajdują się m.in. obiekty architektury monumentalnej; świątynie, gmachy urzędów i obiektów użyteczności publicznej, których projektantami byli tak znani i cenieni architekci jak Piotr Aigner, Antonio Corazzi, Henryk Marconi, czy budowniczy gubernialny Karol Majerski, ale również kilka ciekawych, przeważnie dwukondygnacyjnych kamienic mieszczańskich. W obrębie historycznego śródmieścia skupiają się też budynki o najbogatszej historii, związane z ważnymi w historii miasta wydarzeniami i postaciami. Równie ciekawie, choć nie tak imponująco, przedstawia się zabudowa bocznych ulic starej części miasta, gdzie odnaleźć można pochodzące z przełomu XIX i XX stulecia oraz okresu międzywojennego, przykłady budownictwa małomiasteczkowego, zwłaszcza drewnianego. Na uwagę zasługują również otaczające miasto, ogromne kompleksy koszarowe oraz ślady jego dawnej wielokulturowości: molenna staroobrzedowców, kościół ewangelicki, drewniana cerkiew na cmentarzu prawosławnym oraz nekropolie: rzymskokatolicka, prawosławna, ewangelicka, żydowska oraz mahometańska. Historyczne i kulturowe nawarstwienia zabudowy stworzyły obecny kształt i architektoniczną oprawę miasta.

1.2. Zasób zabytkowy Sejn

Zasoby zabytkowe Sejn są stosunkowo duże. Kataklizmy wojenne XX wieku szczęśliwie nie dotknęły miasta. Na terenie Sejn znajduje się blisko 90 zabytków architektury i budownictwa, w tym zespół poklasztorny dominikanów. Najlicniejszą grupę stanowią drewniane domy mieszkalne.

Najcenniejszym zabytkiem jest zespół poklasztorny, który stanowi również najważniejszy element przestrzenny miasta. Na uwagę zasługuje również synagoga pochodząca z połowy XIX wieku oraz kościół poewangelicki. Z budynków użyteczności publicznej wyróżnia się klasycystyczny ratusz oraz dawny „pałac biskupi” (siedziba biskupa diecezji sejneńskiej do 1923 roku).

Środkowa część miasta zachowała czytelny układ kompozycyjno–przestrzenny. Zabytkowy charakter zachował na przykład kwartał zabudowy zamknięty ulicami: Piłsudskiego, Ogrodową i Słowackiego. Obszar wokół rynku zachował mimo licznych przekształceń i nawarstwień zabytkowy charakter. Na uwagę z obiektów przestrzennych zasługuje: dawny cmentarz rzymskokatolicki, cmentarz żydowski, północny fragment ulicy Zawadzkiego (miejsce to związane jest ze śmiercią porucznika Zawadzkiego – wydarzenia z czasu powstania sejneńskiego).

Niektóre jednostki architektoniczno–krajobrazowe utraciły po II wojnie światowej, a zwłaszcza w latach 70. i 80. ubiegłego wieku część swoich walorów zabytkowych. Dotyczy to bezpośrednio sąsiedztwa Placu Piłsudskiego oraz zabudowy blokowej przy wjeździe od strony zachodniej i wzdłuż ulicy Parkowej. Ponadto degradujący wpływ na krajobraz kulturowy miasta ma uciążliwa w formach zabudowa przemysłowa i magazynowa na obrzeżach.

1.3. Zasób zabytkowy Kanału Augustowskiego (w tym Augustowa)

Kanał Augustowski jest niewątpliwie jednym z najważniejszych obiektów Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego. Ten zabytek techniki z uwagi na swój liniowy charakter tworzy powiązania w krajobrazie kulturowym z innymi obiektami zabytkowymi (zabytkami budownictwa, zabytkami sakralnymi i in.).

Obiekt ten ma charakter liniowy. Położony na terenie dwóch krajów już poprzez sam podział pomiędzy dwa państwa jest świadectwem zmian historycznych i politycznych. Jest to kanał żeglowny, podziałowy, który łączy dopływ Narwi - Biebrzę z Niemnem. Wykorzystuje

on obniżenie rynnowe, uformowane w stadiale leszczyńskim zlodowacenia bałtyckiego, tworzące pasmo jezior augustowskich oraz doliny rzek - Netty i Czarnej Hańczy.

Kanał jest unikalnym obiektem nie tylko ze względów czysto zabytkowych, ale również dlatego, że biegnie przez tereny o zróżnicowanym krajobrazie; we wschodniej części pokrytym przez Puszcze Augustowską, w południowej części w przewadze odkrytego, w dolinie rzeki Netty łączącej się z doliną Biebrzy. Jest jedną z dłuższych sztucznych dróg wodnych w naszym kraju. Na długość 101,3 km (w Polsce 80 km), 77,5 km utrzymywanych jest przez Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej w Warszawie w stanie pełnej spławności. Gorzej wygląda to w strefie granicznej oraz na terytorium białoruskim, gdzie słuzy są zdewastowane, a przekopy na niektórych odcinkach zamulone lub zasypane.

System augustowski stanowi pierwszy polski kompleks budowli wodnych, wykonanych na wysokim poziomie technicznym, zgodnym z ówczesnymi standardami. Zjawiskiem dość rzadkim w tamtej epoce było bezpośrednie i to skuteczne łączenie jezior i rzek, a nie stosowanie kanałów do nich bocznych. Budowniczy nie mieli zbyt wielu doświadczeń ze stawianiem murowanych śluz komorowych, a przecież wykonali je trwale. Rozmiary urządzeń nie ustępowały wiodącym na świecie drogom wodnym. Cechą szczególną było zharmonizowanie obiektów inżynierskich z otaczającą je przyrodą.

Wartości zabytkowe wyrażają się także w zachowanych elementach urządzeń hydrotechnicznych funkcjonujących nadal według systemów inżynierskich z I połowy XIX wieku. Utrzymywana jest - pomimo zniszczeń wojennych i oddziaływania sił natury - stała spławność na terenie Polski. Rodzi to powszechny podziw dla budowniczych, którzy w zakresie budownictwa wodnego należeli do dyletantów i dopiero w trakcie budowy nabierali stosownego doświadczenia. Obiekty kanałowe zachowały się w stanie bliskim pierwotnemu, nie zmieniając zasad swego działania.

Poważniejszym zmianom nie uległy takie elementy jak: profile przekopów, lokalizacja głównych obiektów hydrotechnicznych, materiały, sposób obsługi urządzeń hydrotechnicznych.

Z 14 śluz znajdujących się w granicach Polski 9 posiada oryginalną konstrukcję XIX - wieczną, pozostałe nie odbiegają od autentyków gabarytami (na ogół działają one według zasad obowiązujących w latach 30. naszego wieku). W trakcie konserwacji nastąpiła wymiana licówek wszystkich śluz. Po stronie białoruskiej (około 22 km kanału, trzy słuzy plus jedna w strefie granicznej) są zachowane oryginalne konstrukcje (nawet gdzieś np. w Kurzyńcu ze znacznymi partiami dawnej - ceglanej licówki), jednak poważnie zniszczone, wykluczającej żeglugę transportową (zarośnięte koryta i stawy, rozkład murów śluz, trwałe

uszkodzenia wrót i progów, duża część mechanizmów porzucona i nie zabezpieczona). Obiekty te są bowiem nieczynne od 1944 roku.

Budowle hydrotechniczne, takie jak śluzy i jazy (upusty), zostały zbudowane solidnie. Ściany komór śluzowych zbudowano z kamienia polnego i oblicowano je cegłą na zaprawie z wapna hydraulicznego. Elementy ścian komory i głów najbardziej narażone na uszkodzenia, takie jak na przykład przyczółki, wnęki wrót, progi i górne krawędzie komory śluzy, zostały oblicowane ciosami z piaskowca lub granitu. Wrota wykonywano z drewna dębowego silnie okute.

Do utrzymania określonych stanów wody (piętrzenia) oraz dla przepuszczania *wielkiej wody* służą 23 upusty. Podczas budowy kanału wszystkie upusty były wykonane całkowicie z drewna i po pewnym czasie musiały być przebudowane na bardziej trwałe. Zamieniono przyczółki drewniane na betonowe, względnie kamienne. Również dna drewniane zamieniono na betonowe.

Na 101,2 kilometrów Kanału Augustowskiego przypada blisko 40 km sztucznych przekopów. Przekopy biegą w terenie pofałdowanym i zalesionym (odcinek na wschód od Augustowa) oraz podmokłym w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki Netty i jej dopływów. Kanałowi towarzyszą budynki, w których mieszkała obsługa śluz, upustów oraz zwodzonych mostów. Pierwotnie zbudowano 24 budynki drewniane i murowane do obsługi wspomnianych obiektów. Pewne wyobrażenie jak wyglądały budynki obsługi w czasach budowy kanału, daje budynek przy ulicy 29. Listopada nr 5a w Augustowie. Obecny budynek jest rekonstrukcją istniejącego do lat 80. XX wieku w tym samym miejscu obiektu. Drewniany, o konstrukcji zrębowej, otynkowany wewnątrz i na zewnątrz (obecny jest oszalowany). Elewację frontową poprzedzał ganek. Przykryty był dachem czterospadowym. Forma budynku jest klasycystyczna. Dom śluzowego w Tartaku zbudowany został najprawdopodobniej współcześnie ze śluzą. Murowany z cegły i otynkowany. Front poprzedzony jest portykiem wspartym na dwóch kolumnach. Budynek jest przykryty dachem czterospadowym. Forma budynku jest klasycystyczna. Świadectwem wpływu rosyjskiej architektury „imperialnej” w stylistyce nawiązującej do stylu bizantyjsko – ruskiego są strażnicówki w Dębowie, Mikaszówce, Niemnowie i Dąbrówce (dwie ostatnie są na terenie Białorusi). Obiekty zbudowano na przełomie XIX i XX wieku.

Po pierwszej wojnie światowej przy odbudowie zniszczonych budynków obsługi Kanału Augustowskiego została podjęta próba kształtowania architektury w sposób ujednolicony stylistycznie. Było to zgodne z tendencjami jakie miały miejsce w pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Nastąpił wtedy niejako programowy

odwrót od wczesnego modernizmu, który zyskiwał już pewną popularność przed wybuchem wojny, na rzecz historyzmu czerpiącego z tradycji architektury renesansowej, klasycyzmu i ludowej. Formy te uważano za wyraz stylu narodowego. W latach 1918-1925 powstawały osiedla mieszkaniowe i budynki użyteczności publicznej. Niektórzy badacze architektury tego okresu określają to jako „styl dworski”. W tym samym czasie powstało szereg obiektów murowanych nawiązujących do „polskiego baroku”, takiego jakiego sugerowano we wspomnianych wzornikach (powstało kilka plebanii, budynków urzędowych). Nie udało się ustalić na jakiej zasadzie wprowadzono styl narodowy dla odbudowy strażnicówek w okresie międzywojennym. W strefie kanału w stylu nawiązującym do „polskiego baroku” zbudowano strażnicówki w Augustowie i Suchej Rzeczce. Przysadzista forma daje wrażenie, że powstały one w czasie budowy kanału. Jednak większość strażnicówek pochodzi z 2. poł. lat 40. XX wieku i w swojej formie nawiązuje właśnie do „stylu zakopiańskiego”. Myśl ta była kontynuowana po 1945 roku, czego dowodem są odbudowane strażnicówki w Białobrzegach, Sosnowie, Borkach czy Swobodzie.

1.4. Zasób zabytkowy Rajgrodu

Najstarszym zabytkiem Rajgrodu jest grodzisko zwane Górą Zamkową położone w północnej części miasta. Założono je na miejscu o naturalnych walorach obronnych - na wysokim cyplu półwyspu wcinającego się w wody Jeziora Rajgrodzkiego. Wznosi się ono 14 metrów ponad poziom jeziora. Brak na nim śladów obwałowań. Opis i rysunek grodziska sporządził w 1867 r. Aleksander Osipowicz na łamach Tygodnika Ilustrowanego, a w latach 1915-1916 badania sondażowe na stanowisku przeprowadził B. Ehrlich. Zarejestrował on fundamenty „potężnego muru”, którego chronologię na podstawie znalezionej ceramiki, fragmentów szkła i kafli, określił na XVI wiek po Chrystusie. W trakcie badań natrafiono także na skorupy gliniane z wczesnej epoki żelaza, świadczące o wykorzystaniu wzgórza już w tym czasie. Grodzisko w Rajgrodzie użytkowane było we wczesnym średniowieczu przez ludność jaćwieską. Gród został zniszczony w 1249 w wyniku wyprawy mazowiecko-ruskiej przeciw Jaćwingom. Po ostatecznym rozgromieniu Jaćwieży przez Krzyżaków tereny te opustoszały, a w wyniku ustalenia granicy mazowiecko-krzyżackiej (1343 r.) oraz litewsko-mazowieckiej (1358 r.) znalazły się w obrębie ziemi wiskiej.

Zabytkowy jest układ przestrzenny centrum miasta. Stanowi je trójkątny, wydłużony rynek założony w XVI wieku (obecnie Plac 1000-lecia). Charakterystyczny kształt placu zawdzięcza temu, że powstał on na rozjeździe dróg z grodu rajgrodzkiego w kierunku

Mazowska oraz w kierunku Grodna. Do dziś rynek zachował archaiczny kształt. Po II wojnie światowej obsadzony został drzewami. Przy rynku oraz przy ulicy Warszawskiej zachowały się klasycystyczne domy z połowy XIX wieku. Zabudowa miasteczka jest drewniana i częściowo murowana. Część reprezentuje typową architekturę żydowską.

Głównym charakterystycznym obiektem miasta jest neogotycki kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny. Ceglany, nieotynkowany budynek z dwuwieżową fasadą, trójnawowy u podstawy ma wymiary 50 x 28 m, wysokość do sklepienia wynosi 20 m zaś wieże wznoszą się na wysokość 55 metrów. We wnętrzu kościoła znajduje się pięć ołtarzy z lat 60-tych XX wieku. Wartościowym zabytkiem jest malowany na desce obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z XVIII w., znajdujący się w ołtarzu głównym. Obraz zdobi srebrna sukienka. Matka Boska Rajgrodzka otoczona jest czią u wiernych, a świątynia została uznana przez władze kościoła za sanktuarium maryjne. Zastłonę kultowego wizerunku stanowi obraz św. Anny z małą Maryją. Po bokach ołtarza stoją figury św. Piotra i Pawła, a u góry – św. Józefa z Dzieciątkiem na ręku. Ołtarze boczne pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego, św. Stanisława Kostki, Chrystusa dźwigającego krzyż oraz św. Andrzeja Boboli zdobią obrazy swoich patronów. Odpusty w parafii mają miejsce w święta Przemienienia Pańskiego i Narodzenia Najświętszej Maryi Panny.

Innymi obiektami wartymi wymienienia jest mogiła powstańca z 1864 roku przy ulicy Warszawskiej, a także cmentarz rzymsko-katolicki, którego najstarsza część pochodzi z połowy XIX wieku. Znajduje się na nim kaplica z przełomu XIX i XX w.

2. Tradycyjne budownictwo ludowe

Budownictwo ludowe Suwalszczyzny charakteryzuje się różnorodnością rozplanowania budynków, zróżnicowaniem funkcjonalnym, konstrukcyjnym, materiałowym oraz bogactwem detali zdobniczych. Widoczne są w nim również wpływy budownictwa wiejskiego z sąsiednich Mazur i Litwy (rozplanowanie domów, konstrukcje, zdobnictwo).

Podstawowym materiałem budowlanym było stosowane od wieków na tym terenie drewno iglaste. Wznoszono z niego całe zagrody wiejskie - domy, różnego rodzaju budynki gospodarcze i ogrodzenia. Oprócz drewna używano innych miejscowych surowców: kamieni i gliny. Budowano z nich nie tylko fundamenty ale i całe konstrukcje ścian w budynkach gospodarczych. Sporadycznie z gliny wznoszono również domy w najuboższych gospodarstwach.

2. 1. Powiat sejneński

Tradycyjna zabytkowa zabudowa jest zgrupowana w kilku wsiach (Berżniki, Buda Zawidugierska, Buda Ruska, Gawieniańce, Krasnopol, Krejwiany, Maćkowa Ruda, Remieńkiń, Puńsk, Sejny, Smolany). Pomimo skromnych form wystroju architektonicznego oraz przeważnie złego stanu technicznego, obiekty te zachowały swój charakter zabytkowy, typowy dla obszaru określanego jako Suwalszczyzna.

Zabytki budownictwa wiejskiego (budynki mieszkalne i gospodarcze) jeszcze do połowy lat 80. XX wieku były licznie reprezentowane na terenie gminy Puńsk. Puńska wieś zaczęła się szybko przekształcać od połowy lat 70. Stara zabudowa drewniana została zastąpiona przez utylitarną w formie zabudowę współczesną. Wskazane w zasobie zabytki budownictwa wiejskiego stanowią około 40% stanu przedstawionego w „Spisie zabytków architektury i budownictwa województwa suwalskiego” z 1985 roku. Najwartościowsze obiekty wytypowane we wspomnianym spisie już przestały istnieć, a jeszcze istniejące zabytki z tej grupy są zagrożone. Należy przypuszczać, że znikną z krajobrazu gminy w najbliższej przyszłości.

2.2. Powiat augustowski

Ważnym, lecz znikającym z krajobrazu strefy kanału elementem, jest budownictwo drewniane. Podstawowym powodem jest zużycie materiału. Badania nad budownictwem drewnianym na terenie Suwalszczyzny i Ziemi Augustowskiej pokazały, że budynki drewniane zbudowane z sosny lub świerku mogą przetrwać bez poważniejszych napraw do 100 - 130 lat (jest to górna granica). Nie bez znaczenia są również zmiany cywilizacyjne. Drewno było postrzegane jako materiał używany przez ludzi ubogich, stąd też nastąpiło zerwanie tradycji tego budownictwa.

Zabudowa wsi Mogielnice, Jagłowo i Jaziewo (wszystkie w Gminie Sztabin) należy do najwartościowszych na terenie Powiatu Augustów. Na wyróżnienie zasługują wsie Gabowe Grądy, Rudawka, Bohatyry Leśne.

2.3. Powiat suwalski

W zakresie budownictwa publicznego szczególnie interesującą grupę stanowią drewniane szkoły powstałe w okresie międzywojennym (m.in. w Kaletniku, Sidorach, Nowej Wsi, Prudziskach) mało przekształcone do dnia dzisiejszego.

W budownictwie mieszkalnym występują obiekty drewniane i murowane. Domy murowane w Filipowie i Raczkach reprezentują lokalną architekturę małomiasteczkową i nie przedstawiają większych wartości. Domy drewniane, charakterystyczne niegdyś dla wsi suwalskiej, są nielicznie zachowane, przeważnie w zły stanie technicznym. Najcenniejsze obiekty budownictwa drewnianego występują w Bakaniu, Kuriankach, Udziejku, Zuśnie. Wartościowy kompleks domów mieszkalnych zachował się w Płocicznie (z okresu międzywojennego).

2.4. Krzyże i kapliczki przydrożne.

2.4.1. Powiat sejneński

Z krajobrazem wiejskim na tym terenie związane są wysokie drewniane krzyże ustawiane przy wylotach i skrzyżowaniach dróg oraz znacznie niższe metalowe na kamiennych cokołach, stawiane przy drogach w obrębie wsi.

Krzyże drewniane pochodzą najczęściej z okresu powojennego i są dość prosto wykończone. Końce ramion są czasem zacięte w kule, a w zwieńczeniu umieszczony jest mały metalowy krzyżyk, kowalskiej roboty, z promieniami. Często krzyże ogrodzone są niskim płotkiem sztachetowym, w obrębie którego rosną różne gatunki kwiatków, np. Mikołajewo, Maćkowa Ruda, Wysoki Most. Ciekawy drewniany krzyż znajduje się w Remieńkiniu. Jest to drewniany krzyż (lotaryński) stawiany kiedyś w wielu wsiach od zarazy, moru itp.

Drugim rodzajem (typem) są krzyże metalowe na kamiennych cokołach (mini obeliskach) pochodzące z początku XX wieku. Górną część stanowi ażurowy krzyż wykonany z metalu techniką kowalską lub odlewniczą i osadzony w smukłym kamiennym cokole. Często w cokole wykute są krótkie inskrypcje z datą. Fundatorami tych krzyży byli mieszkańcy wsi lub pojedynczy, bogaci gospodarze.

Warto też wspomnieć o krzyżu z całą kompozycją przestrzenną autorstwa prof. A. Zemły, wykonaną w 1994 roku w Czerwonym Krzyżu na pamiątkę pacyfikacji tej wsi w czasie II wojny światowej. Krzyż wiernie naśladuje wysokie krzyże ludowe, ale w odróżnieniu od nich posiada dość dużą figurę Ukrzyżowanego.

Innym bardzo charakterystycznym elementem sakralnym spotykanym w pejzażu wsi są małe kapliczki szafkowe umieszczane na drzewach. Wykonane są w formie małych szafeczek przykrytych trójkątnym daszkiem. Są otwarte lub zamykane przeszklonymi drzwiczkami. Na

ogół nie posiadają specjalnego zdobnictwa. W środku umieszczone są współczesne metalowe pasyjki, gipsowe figurki Matki Boskiej, sztuczne kwiaty. W kapliczce w Rosochatym Rogu znajduje się rzeźbiona w drewnie lipowym figurka Matki Boskiej, wykonana w latach sześćdziesiątych przez nieznanego autora.

2.4.2. Powiat suwalski

Charakterystycznym elementem w krajobrazie są krzyże przydrożne drewniane, żelazne i żeliwne. Krzyże metalowe są przeważnie umocowane do kamiennych cokołów. Na końcu ramienia pionowego krzyża drewnianego bardzo często są wbite małe żelazne krzyżyki kowalskiej roboty (niekiedy z półksiężycem u podstawy). Krzyże przydrożne spotykamy na początku lub końcu wsi, na skrzyżowaniach dróg, przed wiejskimi posesjami itd. Są charakterystycznym elementem krajobrazu Suwalszczyzny.

2.4.3. Gmina Rajgród

Na uwagę zasługuje drewniana kapliczka przydrożna z połowy XIX wieku. Wewnątrz znajduje się duży krzyż z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego z pierwszej połowy XVII wieku. W okolicach Rajgrodu tradycyjnie występowały kapliczki słupowe (należące do starszych form kapliczek), których tradycja dotarła tu na przełomie XVIII i XIX wieku z terenów Mazowsza i Podlasia.

3. Mniejszości narodowe

Osadnictwo pod względem etnicznym w początkowym okresie charakteryzowało się przewagą ludność litewskiej. Od połowy XVII wieku stopniowo zaczyna napływać ludność pochodzenia polskiego. Obecnie na terenie gminy Puńsk ludność litewska stanowi większość. Od połowy XVIII wieku była tutaj ludność pochodzenia litewskiego, skupiona przede wszystkim w Sejnach, w mniejszym stopniu Puńsku i Kranopolu. Żydzi byli tutaj do 1941 roku. Była tutaj również niewielka ilość osadników niemieckich. Rosjanie obrządku staroobrzędowego na tym terenie pojawili się już w XVIII wieku. Kilka wsi stanowiło ich enklawy (Pogorzelec, Buda Ruska, Aleksandrowo, Rosochaty Róg, Jastrzęby, Mikołajewo, Gabowe Grądy, Wodziłki).

4. Rzemiosło i wytwórczość ludowa

Obecnie ludność wiejska utrzymuje się głównie z rolnictwa, ale również z turystyki. Do niedawna powszechnym i dodatkowym zajęciem jest sezonowa lub stała praca w lesie, np. przy zwózce drewna. W przeszłości prace związane z gospodarką leśną były głównym zajęciem chłopów mieszkających w osadach leśnych lub na obrzeżach Puszczy Augustowskiej. Mniejszość etniczna jaką stanowili staroobrzędowców słyęła z traczy i cieśli).

Dodatkowym i popularnym zajęciem sezonowym, praktykowanym od dawna, jest zbieractwo runa leśnego na sprzedaż i potrzeby własne. Ponadto sąsiedztwo wód zawsze sprzyjało rybołówstwu, które miejscowa ludność uprawiała na własne potrzeby (rybołówstwo to można określić jako kłusownictwo). Zawodowi rybacy stanowili tu nikły odsetek mieszkańców. Natomiast istniejący jeszcze od lat 60. XX wieku spław drewna Kanałem - flisactwo, był istotnym źródłem dochodów dla licznie zatrudnionych mieszkańców wsi położonych we wschodniej części strefy kanału.

W tradycyjnym modelu samowystarczalnej gospodarki wiejskiej wiele przedmiotów codziennego użytku wytwarzano we własnym zakresie. Bardzo powszechne były tu umiejętności związane z obróbką drewna - ciesiołka, wyrób narzędzi gospodarczych, sprzętów domowych, dłubanych naczyń zasobowych itp. Do popularnych zajęć należało też plecionkarstwo i wikliniarstwo, czyli wyplatanie ze słomy, wikliny i korzeni różnego rodzaju koszy. Ponadto istniały tu wyspecjalizowane warsztaty produkujące np. wyroby bednarskie (w Rudawce - Jankowski) i gonciarskie. Od kilku lat obserwuje się wzrost zainteresowania wyrobami tzw. ekologicznymi, w tym również gontami i wiórami.

Bardzo powszechnym zajęciem z pogranicza wytwórczości i sztuki ludowej było tkactwo nastawione przede wszystkim na zaspokojenie własnych potrzeb. Wyrobem różnego rodzaju tkanin użytkowych i dekoracyjnych z lnu, wełny i bawełny zajmowało się wiele kobiet w każdej wsi jeszcze od lat 60. XX wieku.

Z tkactwem wiąże się zagadnienie stroju ludowego. Proces zaniku stroju ludowego na terenie Suwalszczyzny rozpoczął się pod koniec XIX wieku i trwał do okresu międzywojennego. Najwcześniej zaprzestano nosić strój ludowy w okolicach Augustowa i Suwałk, najdłużej zachował się wśród ludności litewskiej w okolicach Puńska oraz ludności u białoruskiej we wsiach zabiebrzańskich. Dzisiaj trudno stwierdzić, jakie były przyczyny tego zjawiska. Jest to tym bardziej zastanawiające, że wszędzie, gdzie tkactwo było rozwinięte w tym okresie, tj. na przełomie XIX i XX wieku, również i na Suwalszczyźnie,

nastąpił bujny rozkwit stroju ludowego, który był wyznacznikiem przynależności etnicznej, społecznej, zawodowej i terytorialnej.

4.1. Powiat augustowski

Zmiany cywilizacyjne stopniowo wypierają z omawianych terenów rzemiosło i rękodzielniczo. Należy pamiętać, że w tradycyjnym modelu samowystarczalnej gospodarki wiejskiej wiele przedmiotów codziennego użytku wytwarzano we własnym zakresie. Bardzo powszechne były tu umiejętności związane z obróbką drewna - ciesiołka, wyrób narzędzi gospodarczych, sprzętów domowych, dłubanych naczyń zasobowych itp. Do popularnych zajęć należało też plecionkarstwo i wikliniarstwo, czyli wyplatanie ze słomy, wikliny i korzeni różnego rodzaju koszy.

Niezależnie od tego istniały tu wyspecjalizowane warsztaty produkujące np. wyroby bednarskie (w Rudawce - Jankowski), gonciarskie i in.

Bardzo powszechnym zajęciem z pogranicza wytwórczości i sztuki ludowej było tkactwo nastawione przede wszystkim na zaspokojenie własnych potrzeb. Wyrobem różnego rodzaju tkanin użytkowych i dekoracyjnych z lnu, wełny i bawełny zajmowało się wiele kobiet w każdej wsi jeszcze od lat 60. XX wieku.

Obecnie tradycyjne umiejętności i rzemiosła na omawianym terenie praktycznie nie istnieją. Pamiętają o nich jedynie najstarsi mieszkańcy wsi. Sztuka ludowa w tradycyjnym wydaniu w strefie kanału praktycznie nie istnieje. Można wskazać jedynie dwóch aktywnych twórców ludowych zajmujących się rzeźbą, są to: Andrzej Leszczyński we Wrotkach i Lesław Dobuszyński w Gorzycy. Ich podstawowym zajęciem jest rolnictwo, a działalność twórczą traktują po amatorsku. Niemniej jednak są oni spadkobiercami długoletniej tradycji, o czym świadczą XIX wieczne rzeźby z kapliczek przydrożnych oraz ozdobne krzyże przydrożne.

W przeszłości zamiłowania estetyczne mieszkańców tych terenów przejawiały się też w opisanym zdobnictwie domów (zdolni cieśle i stolarze), plastyce obrzędowej (pisanki, palmy wielkanocne, ozdobne ciasta weselne - korowaje) oraz w dobrze rozwiniętym tkactwie.

4.2. Powiat sejneński

Podobnie jak ma to miejsce w pozostałej części Suwalszczyzny tradycyjne rzemiosła i umiejętności wytwórcze zanikają. W niektórych wsiach gminy Puńsk kultywuje się jeszcze tradycje tkackie. Utrwaliła się też umiejętność wypieku bankuchenów (sękaczy).

5. Język i gwary

Na terenie północno-wschodniej Polski znajduje się pogranicze narodowościowo-językowe: polskie, litewskie i białoruskie, które formowało się od XVI do XIX wieku. Granica etniczno-językowa między ludnością polską a litewską przebiega przez północno-zachodnie tereny Sejneńszczyzny i północną Suwalszczyznę. Granica etniczno-językowa między ludnością litewską a białoruską biegnie równoleżnikowo na linii od ujścia Czarnej Hańczy do Niemna. Są to jednocześnie granice między dwoma odrębnymi rodzinami językowymi: bałtycką (język litewski) i słowiańską (język polski i białoruski). Granica etniczna między ludnością polską i białoruską, przebiegająca południowym pobrażem Puszczy Augustowskiej, jest jednocześnie granicą pomiędzy dwoma większymi grupami językowymi w obrębie Słowiańszczyzny: zachodniosłowiańską (język polski) i wschodniosłowiańską (język białoruski).

Obszar Powiatu Sejny położony jest więc w pobliżu kilku granic etniczno-językowych, na rubieżach zwartego polskiego obszaru językowego.

Obecnie posługiwanie się mową gwarową należy do zjawisk zanikających, ponieważ usłyszeć ją można jedynie od osób starszych. Młodsze pokolenia używają języka potocznego, ogólnopolskiego z wyraźnie słyszalnym jednak akcentem miejscowym. Przyczyny zanikania gwary są z pewnością złożone, ale do podstawowych należy edukacja szkolna, szerokie oddziaływanie mediów z telewizją i radiem na czele, zmiana zwyczajów itd.

6. Zwyczaje i obrzędy ludowe

Tradycyjne zwyczaje i obrzędy ludowe na terenie Suwalszczyzny zanikły zupełnie lub zatraciły swój pierwotny sens i funkcję po II wojnie światowej. Proces zaniku był dość długotrwały i przebiegał z różnym nasileniem w zależności od terenu i stopnia przywiązania do tradycji. Niektóre zjawiska traciły swoją powszechność już w okresie międzywojennym, inne były spotykane jeszcze w latach 60 - tych i 70 - tych XX wieku, ale w ograniczonym zakresie. Ich miejsce zajmowały nowe wzory napływające z zewnątrz. Do głównych przyczyn powodujących zmianę zachowań należały niewątpliwie przemiany społeczno-gospodarcze zachodzące w okresie powojennym (m.in. przekształcanie się chłopskiej gospodarki samowystarczalnej w gospodarkę towarową i związany z tym nowy podział pracy, czas wolny itd.) oraz stale rosnące oddziaływanie mediów prowadzące do przejmowania miejskich wzorców i tym samym do unifikacji kulturowej.

Przeprowadzone w latach 60. i 70. XX wieku etnograficzne badania terenowe w powiatach sejneńskim, suwalskim i augustowskim pozwoliły stwierdzić niewielkie zróżnicowanie Suwalszczyzny i Ziemi Augustowskiej pod względem występowania w przeszłości tradycyjnych zwyczajów dorocznych, rodzinnych, gospodarczych na wsi.

Zwyczaje ogniskują się wokół najważniejszych świąt w kościele rzymskokatolickim, tj. Bożym Narodzeniu, Wielkanocy, Bożego Ciała, Matki Boskiej Zielnej, Matki Boskiej Gromnicznej, Nowego Roku. Zwyczaje miejscowe odzwierciedlają również obrzędy rodzinne, np. wesela.

7. Zabytki sakralne

7.1. Powiat sejneński

Do grupy zabytków sakralnych zaliczają się dwa zespoły kościelne oraz kaplice cmentarne. W mieście Sejny znajduje się najważniejszy obiekt sakralny Suwalszczyzny, a jednocześnie jeden z najstarszych zabytków architektury w regionie. Zespół poddominikański składa się z dwuwieżowego barokowego kościoła (budowa 1603-1615, przebudowa po 1763 r.), dawnego klasztoru o formie czworoboku z wieżami flankującymi naroża (budowa XVII, przebudowa poł. XIX w.)

Zespół kościoła parafialnego w Puńsku składa się z murowanego kościoła o formach neogotyckich (lata budowy 1877 – 81), muru okalającego teren przykościelny oraz drewnianej plebanii (bud. koniec XIX wieku).

Zespół kościoła parafialnego w Krasnopolu. Zespół składa się z murowanego kościoła o formach klasycyzujących (zbudowany ok. 1862 roku), muru okalającego oraz drewnianej kaplicy św. Agaty o formach późnobarokowych.

Zespół poklasztorny w Smolanach składa się z murowanego kościoła o formach gotycyzujących (lata budowy ok. 1840).

Ważnym śladem po nieistniejącej grupie narodowej i religijnej jest puńska synagoga; obiekt ten został zbudowany na początku XX wieku. Innym śladem po ewangelickiej gminie wyznaniowej jest neogotycki kościół w Sejnach (poł. XIX w., obecnie rzymskokatolicki).

7.2. Powiat suwalski

Zabytkową architekturę sakralną reprezentuje szereg obiektów pochodzących od końca XVII do połowy XX wieku. Najstarszym zabytkiem jest zespół pokamedulski w Wigrach. Ufundowany w 1668 roku przez króla Jana Kazimierza budowany był niemal sto lat. Po konfiskacie dóbr wigierskich i kasacie kamedułów rozpoczął się powolny upadek tego dużego kompleksu klasztornego. W ciągu XIX wieku rozebrano większość budynków poklasztornych. W 1915 roku w wyniku ostrzału artyleryjskiego został uszkodzony kościół. W okresie międzywojennym kościół został odbudowany; w 1944 roku powtórnie go zniszczono w czasie działań wojennych. Po II wojnie światowej rozpoczął się żmudny proces rekonstrukcji całego założenia, który trwa do chwili obecnej.

Siedemnastowieczną proveniencję posiadają ruiny późnogotyckiego kościoła ewangelickiego w Mieruniszkach. Kościół wzniesiony w miejscu poprzedniego, po potopie szwedzkim, wielokrotnie przebudowywany, został poważnie uszkodzony w 1944 roku; obecnie w stanie ruiny, jest wymownym świadkiem zagłady mazurskich Mieruniszek.

Obiekty sakralne powstałe w XIX wieku to kościoły rzymskokatolickie w Filipowie, Raczkach, Wizajnach i Jeleniewie. Kościół jeleniewski o konstrukcji drewnianej jest przykładem architektury lokalnej z neogotykiem. Pozostałe nawiązują do klasycyzmu.

Z XX wieku pochodzą cerkiew staroobrzędowców w Wodziłkach (po 1905 r. Przebudowana w 1947 i 1997 r.) oraz kościoły rzymskokatolickie w Becejłach (l. 20.), Kaletniku (l. 30.), Bakalarzewie, Żylinach i Nowej Pawłówce. Ponadto w l. 70. zbudowano kilka nowych świątyń rzymskokatolickich (Smolniki, Gawrych Ruda, Rutka Tartak).

Do grupy obiektów sakralnych należą również dzwonnice, które występują w Przerośli (XVIII, XIX w.) i Wizajnach (druga połowa XIX w.) oraz kaplice Jeleniewo (druga połowa

XIX w.), a także plebanie: Przerośl (druga połowa XIX w.), Kaletnik (XIX/XX w.), Becejły (l. 20. XX w.)

W większości kościołów znajdują się dzieła sztuki w postaci rzeźby, malarstwa lub artystycznego rzemiosła. Najwięcej obiektów tego rodzaju występuje w kościele parafialnym pw. Nawiedzenia NMP w Wigrach, gdzie mimo kataklizmów wojennych, przetrwały między innymi barokowe ołtarze, meble i lichtarze. Wśród zabytków ruchomych do najcenniejszych należy (mannerystyczny) ołtarz w kościele bakałarzewskim. Cenne obiekty są przechowywane w kościele parafialnym w Jeleniewie: barokowa ambona połączona z konfesjonalem i barokowy ołtarz (przeniesione z kościoła w Magdalenowie). Wartościowe zabytki ruchome znajdują się również w kościele w Jeleniewie oraz w Filipowie i Raczkach. W większości świątyń dominuje wyposażenie z połowy XIX wieku o skromnych wartościach zabytkowych.

7.3. Powiat augustowski

Spośród obiektów sakralnych do najwartościowszych należy renesansowy kościół w Krasnymborze (gm. Sztabin), drewniany kościół o barokowych formach w Jaminach (gm. Sztabin). Ważnymi obiektami z uwagi na ich walory kulturowe i znaczenie dla kultu religijnego jest zespół kościoła w Studzienicznej (złożony z drewnianego kościoła i kaplicy). Grupę drewnianych kościołów i kaplic zamyka obiekt w Mikaszówce, Rudawka oraz kaplica cmentarna w Augustowie. Na terenie powiatu jest ciekawa grupa świątyń o formach neogotyckich z przełomu XIX i XX, w takich miejscowościach jak: Janówka, Lipsk, Sztabin. Pozostałe kościoły zabytkowe w: Augustowie i Bargłowie Kościelnym są ważnymi elementami w krajobrazie jednak ich walory estetyczne są niewielkie. Na terenie powiatu są również dawne cerkwie (Augustów i Rygałówce) od lat dwudziestych ubiegłego wieku przejęte przez Kościół Rzymskokatolicki. Do ważnych miejsc kultu religijnego należy owiane legendą "Święte Miejsce" nad rzeką Rospudą.

7.4. Gmina Rajgród

Zabytkiem architektury sakralnej jest Kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny w Rajgrodzie. Ceglany, nieotynkowany kościół z dwuwieżową fasadą, trójnawowy u podstawy ma wymiary 50 x 28 m, wysokość do sklepienia wynosi 20 m zaś wieże wznoszą się na wysokość 55 metrów. We wnętrzu kościoła znajduje się pięć ołtarzy z lat 60-tych XX wieku. Wartościowym zabytkiem jest malowany na desce obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z XVIII w., znajdujący się w ołtarzu głównym. Obraz zdobi srebrna sukienka. Matka Boska Rajgrodzka otoczona jest czcią u wiernych, a świątynia została uznana przez władze kościoła za sanktuarium maryjne. Zastłonę kultowego wizerunku stanowi obraz św. Anny z małą Maryją. Po bokach ołtarza stoją figury św. Piotra i Pawła, a u góry – św. Józefa z Dzieciątkiem na ręku. Ołtarze boczne pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego, św. Stanisława Kostki, Chrystusa dźwigającego krzyż oraz św. Andrzeja Boboli zdobią obrazy swoich patronów.

Na terenie gminy w Rydzewie znajduje się drewniany kościół parafialny pod wezwaniem św. Wojciecha Biskupa i Męczennika. Budowla w obecnym kształcie powstała w 1865 roku w miejscu pierwszej drewnianej świątyni, wybudowanej w latach 1805-1809 (erygowanej przez biskupa J.K. Gołaszewskiego w 1810 roku). Kościół w Rydzewie wzniesiony jest w konstrukcji zrębowej, wzmocnionej lisicami. Ma wyodrębnione, prosto zamknięte prezbiterium z przylegającą doń zakrystią. Fasadę zdobi trójkątny szczyt z dwiema niskimi wieżyczkami w linii dachu po bokach. Dwie pary słupów wprowadzają podział wnętrza na nawę główną i nawy boczne.

8. Cmentarze

8.1. Powiat sejneński

W powiecie sejneńskim jest blisko 30 cmentarzy. W gminie Puńsk zachowało się siedem historycznych nekropoli. Cztery z nich to cmentarze rzymskokatolickie; w tej grupie są dwa nieczynne cmentarze przykościelne (Puńsk i Smolany). W Puńsku znajdują się ponadto nekropole żydowska i ewangelicka. W Poluńcach zachował się cmentarz wojenny (założony na przełomie 1914-1915 roku).

W gminie Krasnopol zachowało się 9 historycznych cmentarzy. Trzy z nich to cmentarze staroobrzedowców. Jeden cmentarz żydowski w Krasnopolu. Trzy obiekty z tej grupy to

cmentarze wojenne z pierwszej wojny światowej. Na uwagę zasługują dwa miejsca Pamięci Narodowej (Czerwony Krzyż, Jeziorki).

Do najcenniejszych obiektów należy zaliczyć cmentarze rzymskokatolickie w Sejnach Krasnopolu i Puńsku. Obiekty te posiadają dobrze zachowany starodrzew i interesujące nagrobki (głównie żeliwne i żelazne krzyże). Cmentarze ewangelickie i żydowskie w Sejnach i Puńsku są w bardzo złym stanie (obniża to ich wartość).

8.2. Powiat suwalski

W powiecie suwalskim znajdują się 73 cmentarze (i mogiły). Są wśród nich obiekty wyznaniowe (rzymskokatolickie, ewangelickie, mojżeszowe, staroobrzędowe) oraz wojenne.

Rodowód najstarszych cmentarzy cywilnych sięga początków XIX w., nieliczne pochodzą z okresu międzywojennego (np. Żyliny). Stan ich zachowania jest zróżnicowany. Najgorzej przetrwały cmentarze ewangelickie w miejscowościach, gdzie nastąpiły wyjazdy miejscowej ludności do Niemiec. Są one przeważnie zarośnięte i zdewastowane. Najlepiej prezentują się cmentarze parafialne rzymskokatolickie, chociaż w szeregu przypadkach mamy do czynienia z likwidacją najstarszych grobów położonych w eksponowanych miejscach. Cmentarze żydowskie, poza odrestaurowanym w Jeleniewie, przetrwały szczątkowo lub zostały całkowicie zniszczone w czasie II wojny światowej (np. w Wizajnach).

Wśród obiektów wojennych 15 pochodzi z pierwszej wojny światowej, a 1 z drugiej. Ich układy przestrzenne są skromne (głównie na planie prostokąta). Liczba pochowanych wynosi od kilkunastu do kilkuset. W dwóch przypadkach przekracza dwa tysiące (w Rutce, gm. Jeleniewo i Wólce, gm. Bakalarzewo). Stan obiektów wojennych, poza Rutką i Wólką, gdzie dokonano rewaloryzacji, jest katastrofalny. Ich identyfikacja w terenie jest utrudniona, a niekiedy nawet niemożliwa.

Wśród form sepulkralnych sporadycznie występują nagrobki datowane na drugą połowę XIX wieku (głównie krzyże żeliwne). Zdecydowanie dominują formy współczesne z lastryka. Na cmentarzach żydowskich nielicznie zachowały się macewy (najwięcej w Jeleniewie); najczęściej śladem mogił są jedynie skupiska kamieni. Groby na cmentarzach wojennych Suwalszczyzny oznakowane są wyłącznie betonowymi płytkami (obecnie w katastrofalnym stanie). Tylko na niedawno odrestaurowanych cmentarzach w Rutce i Wólce ustawiono współczesne krzyże drewniane lub ułożono zrekonstruowane płytki.

Na ogólną liczbę 73 cmentarzy, 16 jest wpisanych do rejestru, zaś 67 posiada opracowane karty cmentarzy.

8.3. Powiat augustowski

Augustowski cmentarz założony w 1800 roku reprezentuje różnorodność wyznań. Graniczą ze sobą kwatery ewangelickie i prawosławne, niegdyś odgródzone płotem. Na zboczu, w okolicach kaplicy cmentarnej, stoi obelisk z 1939 roku, upamiętniający żołnierzy polskich poległych w walkach z Litwinami w latach 1919-1920. Z nekropolą sąsiaduje żydowski kirkut, przy granicy którego znajdują się groby żołnierzy polskich rozstrzelanych przez Armię Czerwoną w 1939 roku, groby więźniów rozstrzelanych przez NKWD w 1941 roku, członków AK straconych w 1943 roku oraz saperów którzy zginęli podczas rozminowywania terenu po działaniach wojennych. Niedaleko jest wydzielona część, na której spoczywają żołnierze radzieccy (1509 pochówków), polegli podczas walk w okolicach Augustowa.

8.4. Gmina Rajgród

Na terenie omawianej gminy, w miejscowościach Bełda, Czarna Wieś, Tama i Kosiły znajdują się cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej. W lesie „Choinki” niedaleko Tamy stoi mogiła powstańców z 1864 roku oraz mogiła rodziny Nowickich z okresu II wojny światowej. Cmentarz wojenny z 1939-1945 r. położony jest we wsi Kosówka.

Cmentarz Żydów rajgrodzkich założony został w pewnym oddaleniu od miejscowości. Znajdował się w okolicy wsi Opartowo, przy drodze do Okoniówka. Nekropola istniała na pewno już w 1719 roku, z tego czasu bowiem zachowały się archiwalne dokumenty, dotyczące konfliktu Żydów z Rajgrodu z nadrzędnym wobec nich bractwem Chewra Kadisza z Tykocina. Wówczas to przedstawiciel Rajgrodu przysiągł władzom tykocińskiego bractwa pogrzebowego, że w gminie rajgrodzkiej grzebani będą tylko miejscowi Żydzi, w żadnym zaś razie Żydzi z okręgu tykocińskiego czy z terenu Prus Książęcych. Bractwo pogrzebowe Chewra Kadisza w Rajgrodzie powstało w 1747 roku. O istnieniu starych grobów na rajgrodzkiej nekropoli wzmiankowali autorzy "Almanachu gmin żydowskich" z 1939 roku, pisząc: "Na cmentarzu żydowskim znajdują się nagrobki stare, pokryte mchem". W czasie II wojny światowej cmentarz został zniszczony. Jak w 1947 roku relacjonował pochodzący z Rajgrodu Lejb Lewentin: "Pewnego dnia przyszedł rozkaz wywiezienia wszystkich nagrobków z żydowskiego cmentarza w Okoniówce. Żydzi musieli sami rozbijać pomniki na kamienie i reperować nimi szosę". Dziś teren cmentarza porośnięty jest lasem. Widoczne są

ślady rozkopywania grobów. Jedyne materialne relikty stanowią leżąca tuż przy drodze tumba ze zdewastowanego grobowca z nieczytelnym napisem oraz nieliczne fragmenty macew.

9. Dwory i folwarki

9.1. Powiat sejneński

Na omawianym terenie zachowało się kilka zespołów dworskich, wśród nich zespoły w Dowiaciszkach, Sejwach, Zaboryszkach i Szejpiskach. Zachowały się też pozostałości innych obiektów dworskich, jak na przykład Bursynowizna nad jeziorem Gremzdy; na fundamentach i piwnicach dworu powstał obiekt współczesny o formach nawiązujących do pierwotnego obiektu. Wymienione zespoły powstały w połowie XIX wieku. Architektura dworów nawiązuje do klasycyzmu. W wyniku złego użytkowania obiekty te zatraciły część cech zabytkowych. Warto tu przytoczyć losy zespołu w Szejpiskach, jako typowe dla tego typu obiektów na terenie powiatu. Zespół w Szejpiskach należący do rodziny Habermannów powstał w pierwszej połowie XIX wieku, przebudowany i rozbudowany zatracił swoją pierwotną klasycystyczną formę. Po 1944 roku przejęty w wyniku Reformy Rolnej przez Skarb Państwa. Do 1989 roku był użytkowany przez Państwowe Gospodarstwo Rolne, a następnie sprzedany osobie prywatnej. Inny obiekt dworski – zespół w Krasnogrudzie zachował jedynie park, dziewiętnastowieczny dwór został całkowicie przebudowany i zatracił cechy zabytkowe. Po wielu zespołach dworskich zostały jedynie słabo czytelne zarysy w terenie.

9.2. Powiat augustowski

Z licznej jeszcze kilkadziesiąt lat temu grupy obiektów na terenie Powiatu Augustów zachowały się ich jedynie kilka. Najwartościowszym obiektem z uwagi na walory architektoniczne oraz historyczne (osoba właściciela Brzostowskiego) jest dwór w Cisowie (gm.Sztabin).

9.3. Powiat suwalski

Najcenniejszym obiektem tej grupy są pozostałości zespołu pałacowego w Dowspudzie, gdzie zachowała się reprezentacyjna brama wjazdowa, narożna wieża, piwnice pod skrzydłem zachodnim oraz fundamenty pałacu; ponadto zachował się budynek dawnej kordegardy (przebudowany). Z obiektów folwarcznych istnieje rozległy staw z przyczółkami tamy ziemnej.

Z licznych w przeszłości zespołów dworskich zachowały się tylko nieliczne (Mieruniszki Małe, Koniecbór, Huta). Ich wartość zabytkowa jest symboliczna. Można je oceniać głównie w kategorii historycznej.

Wspomnieć należy o ruinach dworu w Kadaryszkach, jednego z najstarszych na Suwalszczyźnie, o rodowodzie sięgającym przełomu XVI i XVII w.

9.4. Gmina Rajgród

Na terenie gminy zachował się zespół dworski w Opartowie z końca XIX wieku. Miejskowy folwark został założony pod koniec wieku XVIII. W okresie międzywojennym folwark, obejmujący 115 ha, należał do Mateusza Niedźwiedzkiego. Po II wojnie światowej przejęły go władze państwowe i przeznaczyły do parcelacji. Do dziś zachował się zabytkowy dwór z przylegającym parkiem, czworak i drewniana stodoła. Obecnie odrestaurowany budynek dworku znajduje się w rękach prywatnych właścicieli, którzy prowadzą tu restaurację i pokoje gościnne oraz stadninę koni.

10. Parki

10.1. Powiat sejneński

Na terenie gminy znajdują się trzy parki dworskie o charakterze krajobrazowym. Jest nim park w Krasnogrudzie powstały w XVIII wieku oraz parki Dowiaciszkach i Szejpiskach powstałe w drugiej połowie XIX wieku.

10.2. Powiat suwalski

W powiecie zinwentaryzowano 12 parków, z tego 11 dworskich i 1 wiejski. Większość to obiekty usytuowane w bezpośredni sąsiedztwie dworu, o rodowodzie z drugiej połowy XIX w. I początku XX wieku. Jedyne rodowód parku dowspudzkiego sięga pierwszego

ćwierćwiecza XIX wieku. Generalnie parki posiadają rozplanowanie typowe dla Suwalszczyzny. Wewnątrz założenia znajduje się sad i warzywnik obsadzony jednym lub dwoma rzędami drzew, głównie lip. Tylko obiekty w Dowspudzie, Starej Hańczy i Mieruniszkach mają układy charakterystyczne dla ogrodów krajobrazowych.

Stan parków jest zły lub bardzo zły. Obiekty te, pozbawione przez wiele lat systematycznej konserwacji, są często zarośnięte i mało czytelne; wiele drzew zostało wyciętych, część uschła.

Sześć parków jest wpisanych do rejestru zabytków. Tyle samo posiada opracowaną dokumentację ewidencyjną.

10.3. Gmina Rajgród

Pozostałością dawnych dworów w okolicy Rajgrodu są parki: w Opartowie, założony przy zespole dworskim z końca XIX wieku oraz park z aleją wiązową z początku XX wieku z nieistniejącego dziś majątku we wsi Wojdy.

11. Ruralistyka

11.1. Powiat sejneński

Tereny obecnego Powiatu Sejny stanowiły zachodnie rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Proces kolonizowania tych terenów przebiegał powoli w ciągu wieku XVI – XVII. Tereny kolonizowane zostały objęte tzw. pomiara włóczną, której celem było uregulowanie świadczeń podatkowych. Zakładane w czasie pomiary włócznej wsie charakteryzowały się zwartą zabudową z trójpolowym układem gruntów i trójpolówką w uprawie ziemi. Układ ten przetrwał bez zmian do XIX wieku. Powstałym wsiom towarzyszyły folwarki zakładane w proporcji 1 do 5-6 (wsi).

Najważniejszym wydarzeniem w pierwszej połowie XIX wieku, mającym wpływ na zmianę w strukturze wsi, było oczynszowanie chłopów w dobrach państwowych. Oczynszowanie rozpoczęte przez rządy pruskie było kontynuowane w czasach Królestwa Polskiego. Po 1840 roku zaczęto oczynszowanie chłopów także w dobrach prywatnych. W wyniku tych prac powstały wsie rządowe (tzw. rządówki), których charakterystyczną cechą był pasmowy układ pól wraz z zabudową wzdłuż wiejskiej drogi.

Uwłaszczenie z 1864 roku nadało chłopom ziemię na własność, ale nie spowodowało przemian w strukturze zabudowy. Dopiero po ukazie z 1875 roku, dotyczącym przymusowej separacji i likwidacji szachownic między dworami oraz poszczególnymi wsiami, zostały zapoczątkowane istotne zmiany. Zmiany te nasiliły się zwłaszcza po 1910 roku, kiedy to o komasacji wsi mogła decydować zwykła większość mieszkańców danej wsi. W wyniku tych procesów miejsce rzędówki zajęła zabudowa kolonijna. Przemiany w tym zakresie były kontynuowane po I wojnie światowej.

11.2. Powiat suwalski

Osadnictwo wiejskie (ruralistyka) na terenie powiatu suwalskiego w zdecydowanej większości charakteryzuje się zabudową skupioną – rzędową, jedno- lub dwustronną. Obecna struktura osadnicza tego terenu jest efektem długoletnich przeobrażeń społeczno-gospodarczych jakie dokonały się na obszarze Pojezierza Suwalskiego w XIX i XX wieku (reformy agrarno - ekonomiczne z 1 połowy XIX wieku, uwłaszczenie chłopów w 1864 r., komasacja po 1875 r. oraz regulacje w XX wieku).

W 1 połowie XIX wieku dominujące na tym terenie wsie szeregówki z trójpolowym systemem gospodarowania zostały gruntownie przebudowane. Na ich miejscu powstały wówczas wsie o pasmowym układzie pól i rzędowej zabudowie wzdłuż drogi, czyli tzw. Rzędówki lub wsie kolonii sznurowych. Z czasem, początkowo luźna i jednorodna zabudowa rzędówek uległa zagęszczeniu, a pasmowe nadziały pól - rozdrobnieniu. Po uwłaszczeniu chłopów w 1864 roku nie doszło tu do kolejnej przebudowy wsi, tak jak to miało miejsce na całej Suwalszczyźnie (wsie o zabudowie kolonijnej). Pierwsze regulacje rozpoczęto w latach 70. XIX wieku i trwały one aż do końca lat 30. Ubiegłego wieku. W ich wyniku powstała charakterystyczna dla dzisiejszej Suwalszczyzny forma wsi-kolonijnej typu farmerskiego. Na terenie gminy wsie mają mieszany charakter: obok zagród zlokalizowanych na miejscu dawnej wsi rzędówki istnieje zabudowa kolonijna.

Przeciętna zagroda na tym terenie składa się z domu, jednego budynku inwentarskiego, stodoły, szopy, piwnicy oraz studni. Kształty siedlisk są prostokątne. Domy stoją frontem lub szczytem do drogi, budynki gospodarcze po bokach, stodoła na zamknięciu czworoboku. Zagrodom towarzyszą ogródki i sady ulokowane od frontu lub z tyłu.

11.3. Powiat augustowski

Południowy część powiatu to tereny o zróżnicowanym pokryciu z przewagą krajobrazów otwartych. Elementem dominującym jest rzeka Biebrza oraz Kanał Augustowski biegnący pomiędzy wsiami Dębowo i Białobrzegi. Kanał biegnie przez tereny upraw rolnych, łąki, las oraz w ostatnim odcinku w skupionej zabudowie wsi Białobrzegi. Trudny dla budownictwa teren strefy kanału na tym odcinku ogranicza w sposób naturalny zainteresowanie nim potencjalnych inwestorów. Dzięki czemu układy ruralistyczne są tutaj dobrze zachowane. Okolice Lipska (gmina) zachowała dobrze dawne układy przestrzenne. Pomimo rozbudowy wsi charakterystyczne układy przestrzenne wsi są tutaj jeszcze zachowane.

Północna część powiatu, gdzie przeważa pokrycie leśne (Puszcza Augustowska) ulega gwałtownemu przekształceniu. Polany zajęte przez zabudowę wiejską o charakterze luźnym i skupionym zastępuje zabudowa letniskowa, lub rekreacyjna. Najbardziej zagrożone przez napór inwestorów są tereny wschodniego odcinka kanału. Napór ten dotyczy wsi Sucha Rzeczka, Serwy, Macharce, Rygol, Płaska i Gorczyca. Podobnym przekształceniom podlegają wsie nad jeziorami (Ateny, Walne, Bryzgiel). Rozbudowa wsi, a w zasadzie przekształcanie istniejących wsi w miejscowości letniskowe, oprócz zagrożeń dla krajobrazu kulturowego, niesie zagrożenia dla ekosystemu tego obszaru.

Proces przebudowy układów przestrzennych ma miejsce na "polanie" zajmowanej przez miejscowości Nowinka, Olszanka, Szczebra. Proces ten jest wymuszany przez rozwój drogi tranzytowej prowadzącej do przejścia granicznego w Budzisku.

12. Zabytki techniki

12.1. Powiat sejneński

Układ drożny na niemal całym terenie powiatu powstał w XVII – XIX wieku. Można przypuszczać, że część obecnie istniejących dróg pokrywa się ze starymi szlakami odnotowanymi w źródłach, np. droga z Simna do Sejn i Merezca. Ważnym obiektem technicznym jest linia kolejowa biegnąca z Augustowa przez Suwałki do Trakiszek i dalej na Litwę. Na tej linii zachowały się nieliczne oryginalne obiekty inżynieryjne. Połączenie kolejowe pochodzi z końca XIX wieku. W Trakiszkach istnieje zespół budynków kolejowych (budynek dworca i szalet) zbudowany około 1897 roku.

12.2. Powiat suwalski

Układ drożny na niemal całym terenie gminy powstał w XVI-XIX wieku. Część dróg obecnie istniejących pokrywa się ze starymi szlakami odnotowanymi w źródłach no. droga do Grodna z terenów Państwa Zakonnego. Połączenie kolejowe Białystok –Augustów pochodzi z końca XIX w. Zachowała się również leśna kolejka wąskotorowa zbudowana ok. 1915 roku dla potrzeb zwożenia drewna do tartaku w Płocicznie.

Ponadto najcenniejsze są zachowane młyny wodne (lub ich relikty) w Sobolewie, Bakalarzewie, Rutce Tartak.

12.3. Powiat augustowski

Wyjątkowym w skali kraju zabytkiem techniki jest Kanał Augustowski, szeroko omówiony w niniejszym opracowaniu.

12.4. Gmina Rajgród

Na terenie gminy zachował się młyn wodny na rzece Jegrzni w Wojdach. Na zabytkowym budynku widnieje data powstania – 1911 r. Zbudowany przez Wacława Mościckiego, ostatniego właściciela majątku Wojdy, w którym znajdowało się ponad 100 ha stawów rybnych.

13. Archeologia

13.1 Powiat sejneński

Zabytki archeologiczne stanowią wartościową część zasobu zabytkowego powiatu sejneńskiego. Większość zarejestrowanych stanowisk to obiekty płaskie, niewyróżniające się w terenie, jedynie taki obiekt jak grodzisko w Żubronajciach, Krejwiany (tzw. Apsukalnis) posiadają własne formy krajobrazowe i są czytelne w terenie. Zagrożenie dla zabytków archeologicznych jest przede wszystkim głęboka orka, gdyż tego typu prace polowe niszczą archeologiczne struktury podziemne i zagrożenie dla dziedzictwa kulturowego ukrytego pod ziemią.

13.2. Powiat augustowski

Na terenie powiatu znajduje się szereg cennych stanowisk archeologicznych. Większość z nich to stanowiska płaskie. Szczególnie cenne są zgrupowane wokół jeziora Dreństwo. Najpoważniejszym, stałym zagrożeniem dla stanowisk archeologicznych jest głęboka orka traktorowa naruszająca i niszcząca systematycznie substancję zabytkową zalegającą w ziemi. Zagroza ona zdecydowanej większości obiektów z interesującego nas terenu. Z zagrożeń doraźnych należy wymienić eksplorację piasku, która narusza stanowisko 1 w Polkowie (wydma w dolinie Biebrzy) oraz coraz intensywniejszy napór inwestycyjny wiążący się bardzo często z pracami ziemnymi na brzegach zbiorników wodnych, a więc w miejscach szczególnej koncentracji stanowisk archeologicznych.

Obiekt o własnych formach krajobrazowych "Pobojna Góra" wymaga podjęcia przy nim rozpoznawczych prac badawczych, w celu określenia jego rzeczywistej wartości.

13.3. Powiat suwalski

Do najciekawszych widokowo należą obiekty posiadające tzw. własną formę krajobrazową. Na omawianym terenie są to grodziska w Czajewszczyźnie (Szurpiły st.3), Jeglińcu (st.1), Osinkach (st.1), gródek „Góra Kościelna” (Szurpiły st.5), kurhany w Dzierwanach (st.1,2,4), Bakalarzewie (Garbaś st. 1), Osowej (st.1) i Szurpiłach (st.2, 18-20), osiedla obronne w Wodziłkach (st.1) i Malinówce (st.1). Obiekty te, oprócz wyrazistej formy, posiadają również duże walory poznawcze dla prądziejów Suwalszczyzny.

Pozostałe stanowiska archeologiczne są mało widoczne w terenie (czytelne tylko dzięki występowaniu ceramiki lub wytworów krzemienych). Ich znaczenie dotyczy głównie wartości naukowej, którą posiadają. Do najcenniejszych pod tym względem należą: cmentarzysko z okresu późnorzymskiego i wędrowek ludów oraz zespół osadniczy datowany na okres późnorzymski – wczesne średniowiecze w Brodzie Nowym (st.1,2); duży zespół obozowisk z epoki kamiennej w Burdyniszkach; osada późnorzymska i wczesnośredniowieczna „Targowisko” (Szurpiły st.4); osada kultury sudowskiej w Jemielistem (st.3); osada z okresu późnorzymskiego, wędrowek ludów i wczesnego średniowiecza w Kazimierówce (st.1); cmentarzysko późnorzymskie w Płocicznie (st.1); zespół osad z okresu wędrowek ludów i wczesnego średniowiecza w Potasznicy (st.3,4,10); osada wczesnośredniowieczna w Smolnikach (st.1); osada z okresu rzymskiego i wędrowek ludów w Turówce Nowej (st.1).

13.4. Gmina Rajgród

W okolicy jeziora Dręstwo zarejestrowano kompleks osadniczy składający się z kilkudziesięciu stanowisk archeologicznych pochodzących z epoki kamienia. W zakolu Jegrzni odkryto pozostałości po pracowni obróbki krzemienia ze schyłkowego paleolitu (należąca do kultury świderskiej). Świadectwem jej istnienia jest niemal 1,5 tysiąca odkrytych zabytków krzemiennych, jednorodnych pod względem surowca i formy. Najcenniejszym odkryciem z Dręstwa są dwa groby ze epoki mezolitu, stanowiące wyjątkowe znaleziskiem w skali Polski. Osadnictwo ze wszystkich okresów epoki kamienia znane jest również z sąsiedniej Woźnejwsi. Innym ciekawym znaleziskiem jest ostrodenne naczynie z epoki kamienia wydobyte z rzeki Jegrzni na terenie wsi Wojdy.

We wczesnej epoce żelaza, czyli w okresie pojawienia się Bałtów na tych ziemiach, w Dręstwie zlokalizowane było osiedle nawodne. Z kolei z okresu z późnego wpływów rzymskich pochodzi płaskie cmentarzysko w tej samej miejscowości, usytuowane na małym pagórku, zniszczone przez wydobywanie żwiru. Wyposażenie jednego z grobów przekazano do Muzeum w Białymstoku, a znaleziono w nim urnę glinianą, dwa groty, nóż oraz grzebień kościany. Archeolodzy zarejestrowali tu także znaleziska średniowieczne⁴.

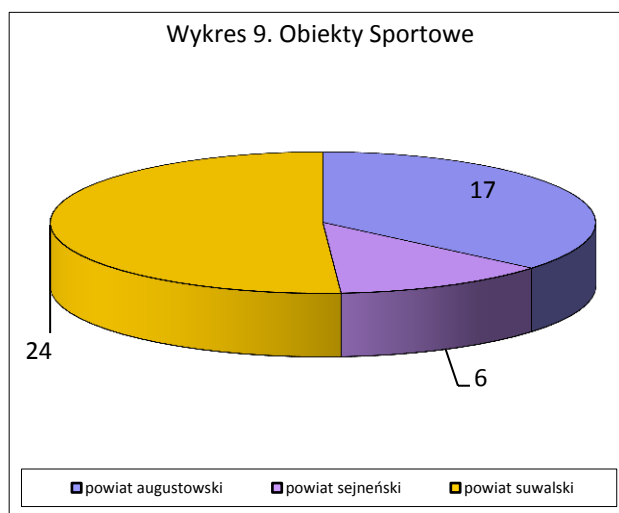
też wygląda lokalizacja instytucji publicznych, w tym placówek edukacyjnych, stanowiących ważne z punktu zatrudnienia zakłady pracy dla mieszkańców regionu. Poniższy wykres obrazuje przybliżone rozłożenie zakładów pracy w poszczególnych powiatach obszaru Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego.

Kuchnia Suwalszczyzny to bardzo ciekawa mieszanka kuchni pogranicza polsko–litewsko–białorusko–rosyjskiego z elementami tradycji żydowskiej, czy tatarskiej. Surowy klimat i ograniczenie się do podstawowych produktów żywnościowych uczyniły kuchnię suwalską kuchnią prostą i niezbyt wyszukaną, ale za to sytą, smaczną i jednocześnie oryginalną. Podstawę potraw na Suwalszczyźnie stanowią ziemniaki i mięso, turysta będzie jednak zaskoczony liczbą dań oferowanych przez tradycyjną kuchnię regionalną. Charakterystyczne dla regionu są potrawy wędzone, solone, kiszzone, suszone. Najbardziej znane i popularne potrawy lokalne to kartacze, babka ziemniaczana, kiszka ziemniaczana, placki ziemniaczane, kołduny litewskie, pierogi, tatar, kindziuk, węgorz wędzony, sieja wędzona, sielawa wędzona, lin w śmietanie, sękacz czy mrowisko. Od kilku lat popularność zdobywają sery dojrzewające wytwarzane w gospodarstwach rolnych gminy Wizajny i Rutka-Tartak.

Baza sportowa i rekreacyjna na obszarze Suwalszczyzny zgromadzona jest głównie w ośrodkach miejskich. Najlepiej wyposażone są Suwałki, które posiadają obiekty o wysokim standardzie, pozwalające na uprawianie praktycznie każdej dyscypliny sportu, w tym nowoczesny, dobrze wyposażony Aquapark, nowoczesną halę sportową ze ścianką wspinaczkową, stadion piłkarski z sąsiadującym kempingiem, a także nowoczesną salę widowiskowo-teatralną z zapleczem wystawowym Suwalskiego Ośrodka Kultury.

Augustów natomiast wyposażony jest w atrakcyjny z punktu wyposażenia turystycznego wyciąg nart wodnych, przy czym podobny lecz bardziej nowoczesny wyciąg jest budowany w ramach WOSiR Szelment (planowane oddanie o użytku na przełomie maja/czerwca 2014r.). Tereny północnej Suwalszczyzny wzbogaciły się również w ostatnim czasie w 2 parki linowe (WOSiR Szelment i Udziejek) jako atrakcyjne miejsca spędzania wolnego czasu dla całych rodzin. Podobną atrakcję rodzinną stanowi Baśniowy Szlak z 7 wioskami bajek, realizowany przez Suwalską Izbę Rolniczo-Turystyczną na terenie miejscowości Suwalszczyzny (Nowa Wieś k/Suwałk, Puńsk, Rutka-Tartak, Bakałarzewo, Suwałki, Sejny, Kopiec w Puszczy Augustowskiej).

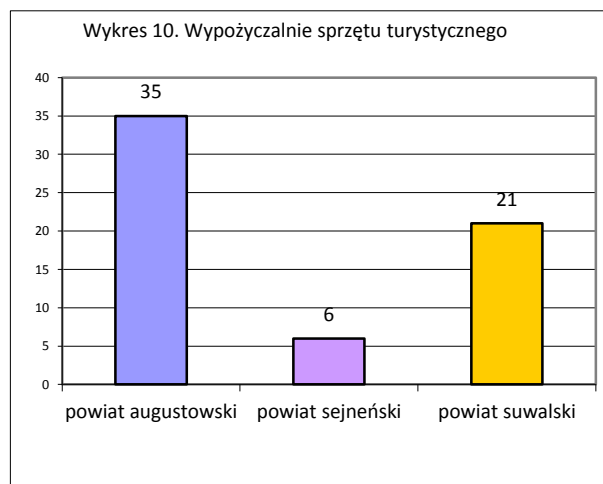
Na terenie wiejskim opisywanego obszaru istnieje mniejsza liczba kompleksowych obiektów sportowych o wysokim standardzie, chociaż w niektórych miejscowościach gminnych pojawiły się boiska sportowe typu „Orlik” i nowoczesne sale gimnastyczne. Istnieje jednak potrzeba zachęcenia jednostek zarządzających tymi obiektami do turystycznego udostępniania obiektów sportowo-rekreacyjnych.

Ważnymi dla rozwoju turystyki całorocznej są trasy narciarstwa zjazdowego w Dąbrówce k. Suwałk i w Szelmencie. WOSiR Szelment jest nowoczesnym centrum zarówno sportów zimowych, jak i rekreacji letniej z polem do mini-golfa, parkiem linowym oraz aktualnie budowaną nową infrastrukturą w postaci wyciągu nart wodnych. W najlepszym okresie obiekt ten odwiedzany był przez około 100 000 gości w sezonie zimowym, gdzie ponad połowę stanowili turyści i odwiedzający z Litwy.

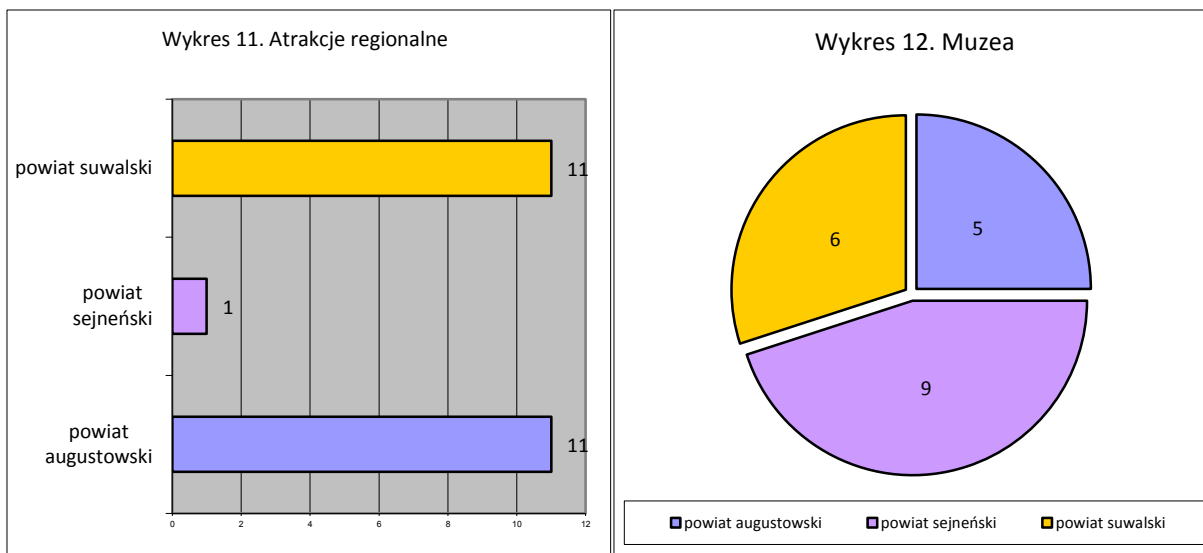
Kolejny ważny element infrastruktury stanowią wypożyczalnie sprzętu rekreacyjnego i wodnego. Skupiają się one również w znacznej mierze na terenie miast, a także w okolicy jezior w większych miejscowościach turystycznych. Oprócz łódek, kajaków, rowerów wodnych istnieje sieć wypożyczalni rowerów, której powstanie zainicjowała Suwalska Izba Rolniczo-Turystyczna rozwijając Zintegrowaną Sieć Tras Rowerowych Suwalszczyzny. Stosunkowo nielicznie występują wypożyczalnie nart śladowych, podczas, gdy narciarstwo biegowe staje się coraz modniejszą dziedziną rekreacji ruchowej. Na stoku narciarskim w Dąbrówce k. Suwałk oraz w Wojewódzkim Ośrodku Sportu i Rekreacji Szelment funkcjonują wypożyczalnie nart do narciarstwa zjazdowego i biegowego oraz deski do snowboardu.

W okresie letnim region oferuje turystom możliwość uprawiania turystyki żeglarskiej. Jednostki wypożyczające sprzęt żeglarski i proponujące szkolenia w tym zakresie zlokalizowane są głównie w Augustowie, Suwałkach, Rajgrodzie, Starym Folwarku i Kuklach, gdzie można wypożyczyć także bardzo oryginalny sprzęt wodny w postaci tzw. łódek okrągłych.

Poza bazą noclegową, gastronomiczną i infrastrukturą sportowo-rekreacyjną ważnym elementem dla rozwoju usług jest infrastruktura atrakcji. Do nich możemy zaliczyć m.in.:

- **Wigierską Kolej Wąskotorową** – przewożąca turystów uroczą, leśną i polną trasą o długości 20 km – z Płociczna do Krusznika i z powrotem. Organizator przewozów, na życzenie może połączyć przejazd kolejką z innymi atrakcjami - przejażdżkami konnymi, bryczką lub saniami, a także ogniskiem, majówką lub inną biesiadą.
- Rejsy statkami Żeglugi Augustowskiej po jeziorach i Kanale Augustowskim oraz gondolami, katamaranami w kierunku Doliny Rospudy.
- Rejsy statkiem oraz łodzią z przeszklonym dnem po jeziorze Wigry.
- Nowoczesne Muzeum Wigier.
- Zwiedzanie Baśniowego szlaku i wioski bajek oraz Ogrodu Bajek w Kaletniku czy Osady Jaćwiesko-Pruskiej w Oszkiniach k. Puńska.
- Zwiedzanie regionu w oparciu listę specjalnych miejsc do odwiedzenia i sieć questów, gdzie można zdobyć pieczątki do paszportu Suwalszczyzny „Krainy jak baśń”, a także uczestniczyć w ciekawej zabawie turystycznej przeznaczonej głównie dla rodzin z dziećmi w ramach realizowanej przez Suwalską Izbę Rolniczo-Turystyczną, samorządy i miejscowe LOT-y Kampanii Promocyjnej.
- Spływy kajakowe Rospudą, Czarną Hańczą, Kanalem Augustowskim z możliwością przepłynięcia na Białoruś, a także rzekami: Marychą i Szeszupą.
- Wędrówki po ścieżkach edukacyjnych WPN i SPK oraz wyprawy rowerowe szczególnie dobrze utrzymanymi szlakami rowerowymi na terenie parków.

Ostatnie z wymienionych atrakcji wiążą się ściśle z uprawianiem turystyki aktywnej i kwalifikowanej. Ten rodzaj aktywności turystycznej reprezentowany jest na Suwalszczyźnie głównie poprzez kajakarstwo, żeglarstwo, wędrowki piesze, wyprawy rowerowe, konne i narciarstwo zjazdowe oraz biegowe. Bardzo prężnie rozwijającym się segmentem turystyki aktywnej jest turystyka ekstremalna (szczególnie obecne na Suwalszczyźnie nurkowanie).

Spływy kajakowe przyciąga głównie szlak Czarnej Hańczy i Kanału Augustowskiego. Pływa nim według szacunków blisko 15 % odwiedzających region (łącznie z rejsami statkiem).

W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie szlakiem Rospudy. Zostało ono wywołane sporem pomiędzy polskim rządem, a Komisją Europejską na temat przebiegu planowanej obwodnicy Augustowa przez dolinę Rospudy. Ogólnonarodowa debata na ten temat spowodowała masowy napływ turystów do doliny Rospudy. Najpopularniejsze trasy spływów to 2-3 dniowe wyprawy od jeziora Garbaś przez Bakałarzewo, jezioro Sumowo, jezioro Bolesty, Raczki, Dowspudę, Święte Miejsce, Młynisko do jeziora Rospuda w Augustowie. Na mniejszą skalę spływy kajakowe odbywają się Szeszupą, Szczeberką, Szelmentką, Marychą, czy Biebrzą. Dużą atrakcją turystyczną jest możliwość spłynięcia na tratwach z Lipska w dół Biebrzy.

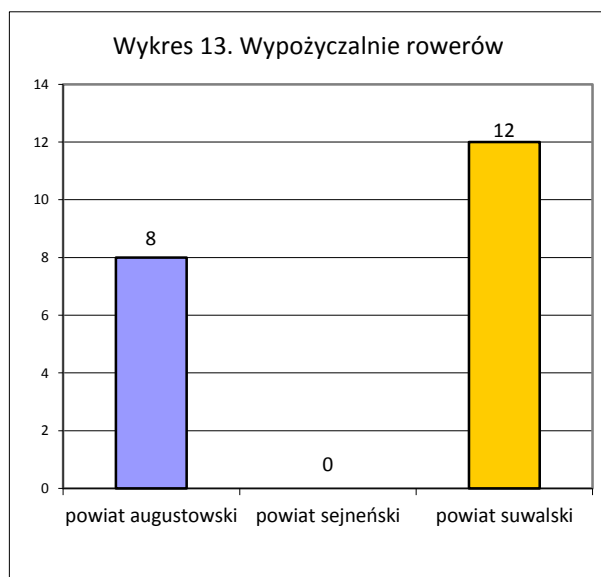
Żeglarstwo uprawiane jest głównie na Wigrach, gdzie organizowane są także regaty o znaczeniu ogólnopolskim. Imprezy o mniejszej skali organizowane są w Augustowie na jeziorach Necko i Białe Augustowskie. Jeziora Augustowskie nie są objęte strefą ciszy i cieszą się dużym powodzeniem wśród motorowodniaków. Ośrodek w Kuklach organizuje na

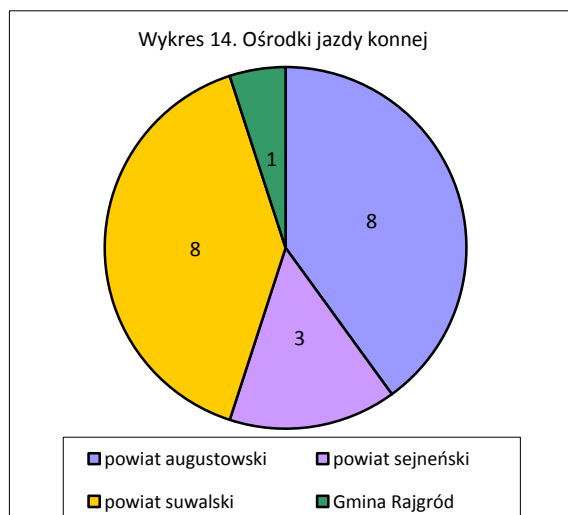
Jeziorko Pomorze regaty łodzi okrągłych. Reaktywowane jest żeglarstwo bojerowe. Windsurfing uprawiany jest przez amatorów niemal na wszystkich akwenach.

Najbardziej popularnymi akwenami pod kątem uprawiania nurkowania głębinowego są jeziora Hańcza (najgłębsze jezioro w Polsce) oraz jezioro Białe koło Filipowa. Ośrodki szkoleniowo-treningowe zlokalizowane są w Błaskowiznie i Bachanowie nad Hańczą.

Szlaki piesze pokrywają gęstą siecią cały region. Najliczniej odwiedzane są trasy w Suwalskim Parku Krajobrazowym i Wigierskim Parku Narodowym, w tym ścieżki poznawcze i edukacyjne.

Suwalszczyzna pokryta jest gęstą siecią oznakowanych i opisanych tras rowerowych, których łączna długość wynosi ponad 1200 km. Turyści najchętniej samodzielnie układają programy wycieczek rowerowych, chociaż dla zainteresowanych istnieją także propozycje konkretnych tras produktowych oferowanych m.in. przez Suwalską Izbę Rolniczo-Turystyczną, Stowarzyszenie Wigierskie, czy też Wigierski Park Narodowy i Suwalski Park Krajobrazowy.

Przez Suwalszczyznę prowadzi Szlak Konny Puszczy Augustowskiej, najdłuższy szlak w terenie leśnym wytyczony w Polsce nizinnej. Oznakowany jest formą zielonego proporczyka – niestety oznaczenie to jest zupełnie niewidoczne. Prowadzi z Biebrzańskiego Parku Narodowego przez Puszcze Augustowską do Wigierskiego Parku Narodowego. Zawiera kilka pętli i odnóg, doprowadzających do stadnin lub dobrych miejsc

na stajnie. Przebiega przez następujące obszary: Biebrzański Park Narodowy - 13 km, nadleśnictwo Białobrzegi - 88 km, nadleśnictwo Płaska - 52 km, nadleśnictwo Szczebra - 34 km, nadleśnictwo Augustów - 25 km, nadleśnictwo Suwałki - 7 km, Wigierski Park Narodowy - 27 km, razem 246 km.

Suwalszczyzna pozostaje najlepszym miejscem (oprócz gór) do uprawiania turystyki i sportów zimowych. Walory środowiskowe jakimi dysponuje nasz region zdecydowanie wyróżniają go spośród innych niżowych regionów Polski. Wśród zimowych form turystyki i rekreacji proponuje się: narciarstwo zjazdowe i snowboard, narciarstwo biegowe, żeglarstwo lodowe, turystykę na łyżwach czyli tripskate, kuligi, deskę i latawiec, czyli snowkiting, nurkowanie i wędkarstwo podlodowe, a do tego wszystkiego suwalską banię (saunę), która bardzo dobrze uzupełnia wszystkie wymienione formy turystyki i rekreacji zimowej.

Rozwój turystyki zimowej jest ściśle uzależniony od warunków klimatycznych. Nieprzewidywalność zimowej pogody zmusza do jednoczesnego tworzenia oferty alternatywnej, na wypadek braku śniegu i mrozu. Powinna to być oferta nie tyle turystyki zimowej ile turystyki zimą czy turystyki w miesiącach zimowych. Istnieje przynajmniej kilka dyscyplin, które nie wymagają śniegu i lodu, do nich należy niewątpliwie wędkarstwo.